

POJĘCIE TURYSTYKI W POLSKIEJ TRADYCCJI TERMINOLOGICZNEJ

*Dobiesław Dudek**

Zarys treści: Celem artykułu jest przedstawienie rozumienia pojęcia turystyki w polskiej tradycji terminologicznej. Proces wyodrębniania się turystyki z różnych form podróżowania był zjawiskiem historycznym i przechodził różne etapy. Na proces kształtowania się nowożytnej turystyki wpływały różne czynniki rozwoju.

Słowa kluczowe: historia kultury fizycznej, peregrynacja, pielgrzymka, pątnictwo, podróż, wędrowka, wojaż, taternictwo, alpinizm, turystyka

Przystępując do analizy pojęcia turystyki w polskiej tradycji terminologicznej w pierwszej kolejności dokonajmy historycznej retrospekcji, ponieważ jak zauważają badacze, proces wyodrębniania się turystyki spośród różnych form podróżowania rozpoczął się dość wcześnie¹.

Peregrynant i peregrynacja

Ludzie podróżowali od zarania dziejów w różnych celach. W antycznej Grecji terminu *per-epi-demos* (dosłownie cudzoziemiec, nierezydent) używano dla określenia pielgrzyma lub przygodnego podróżnego. W czasach rzymskich łacińskie słowo *peregrinus* oznaczało osobę podróżującą przez obce kraje bądź nie mającą prawa obywatelstwa. Powstało z połączenia dwóch wyrazów *per-agros*, oznaczającego tego, który idzie przez pole, poza miejscem swego zamieszkania, daleko od domu. Określenie *peregrinatio* oznaczało pobyt poza krajem, wędrowkę, podróżowanie, zwiedzania obcych krajów. Prawdopodobnie już w XI w. pojęciem *peregrinus* zaczęto określać osobę podejmującą podróżę w celach religijnych.

* Dr hab., prof. nadzw., Zakład Historii i Organizacji Kultury Fizycznej AWF Kraków, al. Jana Pawła II 78.

¹ J. Bogucki, A. Woźniak, *Turystyka*, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Kultura fizyczna. Sport. Pod redakcją Z. Krawczyka, Warszawa 1997, s. 117.

W łacińskich zabytkach piśmienniczych w Polsce pojęcia *peregrinus* i *peregrinatio* oznaczały każdego wędrowca i wszelką wędrowkę, bez względu na cel podróży. W polskim języku, obok łacińskiego słowa **peregrynacja**, pojawiły się stosowanie wymiennie terminy: pielgrzym i pielgrzymka oraz pątnik i pątnictwo².

W okresie średniowiecza – jak twierdzą historycy – podejmowano podróże jedynie w celach utylitarnych, politycznych lub religijnych. Przemieszczania się z miejsca na miejsce ze względów poznawczych lub przyjemnościowych prawdopodobnie jeszcze wtedy nie znano. Pierwsze polskie **peregrynacje** do miejsc świętych w Palestynie miały miejsce dopiero po przyjęciu chrześcijaństwa. Najstarsza wiadomość o polskiej **peregrynacji** palestyńskiej pochodzi z 1154 r., kiedy to najmłodszy syn Krzywoustego, Henryk, książę sandomierski, odbył pierwszą znaną nam pielgrzymkę do Jerozolimy, a śladem jego **peregrynował** w 1161 r. Jaksa z Miechowa. W XIII i XIV w. o polskich pielgrzymkach do Ziemi Świętej nic nie wiemy. Z tego okresu zachowała się relacja z jednej z najstarszych **peregrynacji** dyplomatycznych z 1245 r. odbytej przez Benedykta Polaka, franciszkanina wrocławskiego, do Mongolii. Pomimo że zapis z tej **peregrynacji** został wydany jedynie w języku francuskim i do dzisiejszego dnia nie został przetłumaczony na język polski, musimy go w tym miejscu przypomnieć, ponieważ jest to jedyny zachowany opis podróży Polaka aż po wiek XVI³.

Inne informacje o polskich **peregrynacjach** pielgrzymkowych do Palestyny pochodzą dopiero z okresu Odrodzenia. Niestety żaden z naszych pielgrzymów XV w. nie pozostawił po sobie ani dziariusza, ani opisu zwiedzanych miejsc świętych, lub przekazy pisemne nie przetrwały do naszych czasów. Znana jest jedynie **peregrynacja** pielgrzymkowa do grobu św. Katarzyny z 1483 roku⁴.

Dopiero na początku XVI w. bernardyn krakowski, brat Anzelm, pozostawił najstarszy opis Palestyny, którą zwiedzał w latach 1507–1508⁵. (W 1509 r. odbyła się polska **peregrynacja** do Ziemi Świętej, Betlejem i Jerozolimy, której wrażenia zostały następnie spisane i wydane w postaci przewodnika w języku łacińskim. W 1595 r. książka została prawdopodobnie przetłuma-

² A. Jackowski, *Pielgrzymki = Turystyka pielgrzymkowa = Turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turystyka” 1998, t. 8, z. 1, s. 10; A. Jackowski, *Zarys geografii pielgrzymek*. Prace geograficzne z. 85. Prace Instytutu Geograficznego UJ, z. 107, Kraków 1991; L. Casson, *Podróże w starożytnym świecie*, Wrocław 1981.

³ T.F. Hahn, *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów 1935, s. 4.

⁴ **Peregrynacja** arabska albo do grobu S. Katarzyny panny y męczenniczki, [...] w roku pańskim 1483 pielgrzymowanie, Kraków 1610.

⁵ F. Bujak, *Najstarszy opis Ziemi Świętej polskiego pochodzenia*, Kraków 1900.

czona na język polski, niestety nie wiemy, czy została wydana drukiem. Natomiast na pewno relacja z tej **peregrynacji** ukazała się w 1722 r. w Supraślu⁶.) Drugim z kolei pątnikiem, który napisał diariusz swojej **peregrynacji** do Ziemi Świętej był Jan Goryński, pielgrzymujący około roku 1560 do Jeruzalem⁷. Trzecią znaną **peregrynację** pielgrzymkową do Ziemi Świętej odbył w latach 1582–1584 Mikołaj Krzysztof książę Radziwiłł⁸.

Renesansowe **peregrynacje** o celach polityczno-dyplomatycznych, kupiecko-handlowych, naukowo-geograficznych czy wreszcie **peregrynacje** z niskich pobudek, takich jak podboje i żądza zysku zostały bardzo szczegółowo opisane w dziele francuskim, przetłumaczonym na język polski w 1842 r., pt. *Historia podróży i odkryć dokonanych na morzu i lądzie od początku XV wieku aż do dni naszych*⁹ oraz w niemieckim opracowaniu, również przetłumaczonym na język polski w 1878 r., pt. *Historia wielkich odkryć geograficznych w XV i XVI wieku*¹⁰.

Epoka Odrodzenia, odwołując się do tradycji antycznego świata, wprowadziła do tradycji europejskiej **peregrinatio** świata o podłożu świeckim, dlatego w tej epoce należy doszukiwać się genezy nowoczesnego podróżowania.

⁶ Zob. przypis nr 18.

⁷ **Peregrynacje** do Ziemi Świętej (z przed r. 1570) Jana Goryńskiego, Warszawa 1914.

⁸ **Peregrynacja** albo pielgrzymowanie Jaśnie Oświeconego Pana, Jego Mości Pana Mikołaja Chryzstofa Radziwiłła do Ziemi Świętej, Kraków 1607; Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła **peregrynacje** do Ziemi Świętej (1582–1584), wydał J. Czubek, Kraków 1925; K. Hartleb, *Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do ziemi św.*, [w:] Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego, Lwów 1934, s. 1; Szerzej zob.: J.S. Bystroń, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147–1914*, Kraków 1930.

⁹ *Historia podróży i odkryć dokonanych na morzu i lądzie od początku XV wieku aż do dni naszych*, przełożona z francuskiego przez Wojciecha Szymanowskiego, Warszawa 1842; Zob. również: *Rys historyczny podróży w celu czynienia odkryć przedsięwziętych*, „Dziennik podróży lądowych i morskich” 1827, T. I, nr 2, s. 97; J.N. Leszczyński, *Kolumb czyli o źródłach jego głównej idei robienia nowych odkryć na Zachodzie Europy*, „Pielgrzym” 1843, t. I, s. 74; t. II, s. 51, s. 157, s. 269; J. N. Leszczyński, *Rozprawa historyczna o Kolumbie, czyli o źródłach jego głównej idei robienia nowych odkryć na Zachodzie Europy*, Warszawa 1843; W. Irving, *Żywot i podróże Krzysztofa Kolumba*, Warszawa 1843; L. Tatomir, *Przegląd podróży i odkryć w świecie arktycznym*, Lwów 1875; F. Czerny, *Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki*, Kraków 1882; F. Czerny, *O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI wieku*, Kraków 1886; L. Warnicki, *O odkryciu Ameryki przez Krzysztofa Kolumba*, Lwów 1892; W. L. Anczyz, *Księga sławniejszych odkryć geograficznych* [...], Warszawa 1897; *Podróże i badania geograficzne*, [w:] *Historia XIX stulecia*. Pod red. A. Czechowskiego, Warszawa 1901, Tom I, s. 78; M. Gawlik, *Dzieje odkryć geograficznych*. Biblioteka Macierzy Polskiej nr 69, Lwów 1912; A. B. Dobrowolski, *Wyprawy polarne. Historia i zdobycze naukowe*, Warszawa 1914.

¹⁰ O. Peschel, *Historia wielkich odkryć geograficznych w XV i XVI wieku*, przełożył z niemieckiego Józef Tretiak, Lwów 1878.

W połowie XV w. fascynacja owymi **peregrynacjami** ogarnęła również polską szlachtę, która zwiedzała najczęściej Włochy, Francję, Hiszpanię, Anglię, Niderlandy, Niemcy i Grecję. **Peregrynacje** stały się istotnym składnikiem ogólnego wykształcenia i były częścią życia kulturalno-politycznego polskich elit, dlatego kontynuowano **peregrynacje** pielgrzymkowe, odbywano **peregrynacje** dyplomatyczne¹¹ oraz te związane z podjęciem nauki za granicą¹².

Znawca problematyki H. Barycz pisał, że epoka Odrodzenia przyniosła **peregrynacje**, których dotychczas w nowożytnym świecie nie spotykano. Motywy ich wypływały „[...] teraz z wrodzonej człowiekowi ruchliwości, żądzy zmiany miejsca, chęci rozkoszowania się pięknem krajobrazu, a najwięcej bodaj z rozbudowanej ciekawości, z pragnienia rozszerzenia horyzontów wiedzy”¹³.

Przekonywująco na temat kształtowania się w epoce Odrodzenia nowego rodzaju **peregrynacji** pisał w 1939 r. również J. Czubek: „Nasuwa się pytanie, czy te liczne rzesze Polaków, podróżujących po obcych krajach, miały zawsze jakiś cel wyraźnie oznaczony, czy też byli między nimi także i zwyczajne obieżyświaty, po dzisiejszemu turyści, którzy bez widocznego celu dla przyjemności, dla zbierania wrażeń odbywali dalekie podróże. Że turystyka u nas już w XVI w. była znacznie rozwinięta, można wnosić ze słów Jana Kochanowskiego, szlachcica nader skromnej fortuny:

Gdziem potem nie był, czegom nie kosztował!
 Jażem przez morze głębokie żeglował,
 Jażem Francuzy, ja Niemce, ja Włochy,
 Jażem nawiedził Sybilline lochy.

Wiemy skądinąd, że poeta nie tylko «nawiedzał» obce kraje, ale także i wiele się tam pod dobrymi mistrzami nauczył i wiele skorzystał, poznając utwory literackie na miejscu, że głównym celem jego **peregrynacji** było zwiedzanie obcych krajów, a nie nauka. Musiała więc być już w XVI w. niemała liczba Polaków, których prosta ciekawość i chęć podróžowania, a może i żądza przygód gnała za granicę”¹⁴. Na udokumentowanie tego nowego zja-

¹¹ K. Hartleb, *Jan z Ocieczyna Ociecki jego działalność polityczna i dyaryusz podróży do Rzymu 1501–1548*, [w:] Archiwum naukowe wydawnictwa Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej, Lwów 1917, t. VIII, z. 3, s. 1; J. I. Kraszewski, *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: podróże E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego komornika j.k.m. 1569 i poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*, Kraków 1860; A. Gawiński, *Peregrynacje Andrzeja Wilczka*, Lwów 1937.

¹² H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce odrodzenia (1440–1600)*, [w:] „Archiwum komisji do dziejów oświaty i szkolnictwa w Polsce” 1938, nr 4; M. Rywocki, *Księgi peregrynackie 1584–1587*, Kraków 1910.

¹³ H. Barycz, *Podróże polskie do Neapolu w wiekach XV–XVIII*, Warszawa 1939, s. 3–4.

¹⁴ Anonima *diaryusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej, portugalskiej (1595)*, wydał Jan Czubek, Kraków 1925, s. IV.

wiska J. Czubek podawał, że zachowany „pierwszy polski diariusz podróży nieznanego turysty polskiego” pochodził z 1595 r. i nosił tytuł: *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej, portugalskiej*¹⁵.

Peregrynant nie mógł się oczywiście obejść bez przewodnika. Najstarszy przewodnik wydany w języku łacińskim przez Polaka księdza Piotra Mieszkowskiego pochodził z 1625 r. i nosił tytuł: *Institutio peregrinationum*. Wbrew tytułowi dzieło było dedykowane raczej nie tyle samej wyjeżdżającej młodzieży, ile wysyłającym ją rodzicom czy opiekunom. Jak zauważa T.F. Hahn, przewodnik jest o tyle ciekawy, ponieważ „[...] pochwała jedynie podróże przedsiębrane dla wykształcenia, przynoszące korzyści ojczyźnie, potępia zaś podróże, których jedyną pobudką jest ciekawość poznania obcych krajów”, po czym badacz uzupełniając swoją narrację konkludował, że Mieszkowski „[...] potępia bezapelacyjnie wszelkie podróże same dla siebie, całą właściwą turystykę”¹⁶.

Najstarszy ze znanych przewodnik **peregrynanta**, napisany w języku polskim, został wydany w 1665 r. pod tytułem: *Delicje, ziemie włoskie, abo prawdziwe, y istotne opisanie, co tylko we włoskich kraiach, [...] znajduje się raritet, [...]*¹⁷. Następny mało znany przewodnik **peregrynanta** pochodził z roku 1722 i nosił tytuł: *Peregrynacya prawdziwego opisanie Ziemi Świętej, Betleem, y Jerozolimy, gdzie Pan nasz Jezus Chrystus: żyjąc nauczał [...]*¹⁸. Inny ukazał się w 1751 r. i nosił tytuł *Dystrakcyje podróźnych. Pobożne, uczone y ucieczne dla pobożnych y ciekawych peregrynantow [...]*¹⁹.

¹⁵ Ibidem, s. XII; T.F. Hahn, *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów 1935.

¹⁶ T. F. Hahn, op. cit., s. 9 i 12; Podobnie zauważa: K. Hartleb, *Polskie dzienniki podróży w XVI w., jako źródła do współczesnej kultury*, Lwów 1920, s. 12, pisząc: „podróż służyć winna rozwojowi trzech czynników: prudentiae, scientiae, morum, wartości inne, jak rozrywka, przyjemność, schodziły na plan najdalszy, lub nawet usuwano je w zupełności, jako unicestwiająca walory główne”.

¹⁷ *Delicje, ziemie włoskie, abo prawdziwe, y istotne opisanie, co tylko we włoskich kraiach, po wolnych a głównych miastach, y w każdym mieyscu, od starożytności, kościołow, pałacow, pyramid, ogrodow, nagrobkow y inszych wielu, do widzenia godnych, znajduje się raritet, doskonałym drog y odległości jednego od drugiego miasta miasteczka. Przytym y opisanie mone-ty, każdemu ciekawemu w czytaniu powabne, y peregrynantom w te tam kraie, zbyt wygodne, potrzebne, y pożyteczne przez jednego ANONIMA, z niemieckiego na polski przetłumaczone język, Kraków 1665.*

¹⁸ *Peregrynacya prawdziwego opisanie Ziemi Świętej, Betleem, y Jerozolimy, gdzie Pan nasz Jezus Chrystus: żyjąc nauczał, tam się narodził, y zaś nas grzesznych w teże Ziemi umarł y pogrzebion. Naprzód przez ludzi godnych duchownych y świeckich peregrynujących w roku 1509 łacińskim językiem, wydana a na polski język w roku 1595 przetłumaczona. Teraz znowu kosztem Jerzego Krakiewicza obywatela wileńskiego, do druku podana w Supraślu roku 1722; Jeden z autorów pisał: „Nigdzie nie znalazłem wzmianki o tym tak dawnym wydaniu (1595) wspomnianej podróży w języku polskim [...]”, za: „Biblioteka Polska” 1825, t. IV, s. 48.*

¹⁹ J. Brzozowski, *Dystrakcyje podróźnych. Pobożne, uczone y ucieczne dla pobożnych y ciekawych peregrynantow [...]*, Częstochowa 1751.

Łacińskie słowo **peregrynacje** w języku polskim było w użyciu jeszcze przez cały wiek XVII i XVIII²⁰, aby w związku z rozwojem narodowych języków w XIX w. wyjść z mody i powszechnego użycia. Jeżeli wracano do tego słowa, to raczej w konwencji literackiej niż pierwotnego znaczenia. Natomiast częściej używano terminów: pielgrzym i pielgrzymka, rzadziej zaś – pątnik i pątnictwo.

Pielgrzym i pielgrzymka – pątnik i pątnictwo

W dawnych wiekach **pątnikiem** lub **pielgrzymem** zwano wędrowca, który podejmował podróż z pobudek religijnych.

Oddajmy głos historykowi K.W. Wójcickiemu, który w pierwszej połowie XIX w. o **pątnikach** pisał: „**Pątnicy**, jak ich zwano później **pielgrzymami** w XV i XVI wieku w wielkim poważaniu byli. Odziani włosiennicą, habitem, z kosturem w ręku odwiedzali miejsca święte. Jerozolima, Rzym i Loret, sławne cudami miejsca w Hiszpanii i Francji, widziały wielu **pielgrzymów** polskich. [...] Duch prawdziwej pobożności, ożywiał pierwsze towarzystwa **pielgrzymów**; głód, niewczas, ciężkie trudy, znosił cierpliwie każdy **pątnik**, odżywiany na siłach tą jedyną nadzieją, że tymi zbiera dla siebie przyszłe zbawienie. Zskrzepiał omglałe kroki, radością pobożną, gdy był bliżej miejsca świętego ku któremu zmierzał. I słusznie ich cześć otaczała, i szacunek powszechny. Kiedy się wszczęła reforma Lutra, **pielgrzymi** nasi doznawali wiele obelg i przykrości od nowowierców. [...] Prawda że i sami **pątnicy**, przy późniejszym zepsuciu, złą o sobie sławę rozszerzyli; do drużyny **pielgrzymów** wkradli się oszusty, którzy niecny frymark z rzeczy świętych robili. Tym sposobem, pierwiastkowych **pielgrzymów** powaga zdeptaną została, gdy lotry i łgarze skorupianym okryci płaszczem, korzystali z łatwowiej pobożnej a ciekawej gawiedzi”²¹.

²⁰ *Jana Rybińskiego podróż naukowa za granicę w latach 1616–1623*, [w:] A. Danysz, *Studia z dziejów wychowania w Polsce. Prace monograficzne z dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce* nr 3, Kraków 1921, s. 194; W Bibliotece Przyjaciół Nauk w Poznaniu był zdeponowany rękopis pt. „*Summaryusz wszystkich percepty i expensy w obcych krajach pod czas peregrynacyey Jegomości Pana Jana z Tuczna Tuczyńskiego, podkomorzeyca inowrocławskiego* [...]” datowany na 1654 r. Rękopis liczył 92 karty i zawierał dokładny spis wydatków braci Tuczyńskich na dwie podróże zagraniczne po naukę w kolegium jezuickim w Ingolstacie w Bawarii, zob.: *Młodzi Tuczyńscy w kolegium jezuickim w Ingolstacie w latach 1654–1659*, napisał A. Danysz, Poznań 1899; *Obraz dworów europejskich na początku XVII wieku przedstawiony w Dzienniku podróży Królewicza Władysława, syna Zygmunta III, do Niemiec, Austrii, Belgii, Szwajcarii i Włoch w roku 1624–1625 skreślony przez Stefana Paca* [...]. Z rękopisu wydał J. K. Plebański, Wrocław 1854.

²¹ K.W. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, Warszawa 1843, t. II, s. 155 i dalsze.

Podobnie o **pielgrzymach** pisał W.A. Maciejowski: „Polscy **pielgrzymi pałnikami** (od *put*, droga) albo podróżnikami nazywani, zachodzili w dalekie strony, bo aż do Kompostelli w Hiszpanii. Od czasu rozprawiania u nas o reformie kościoła, kiedy duchowieństwo podupadło w znaczeniu, pogardzać zaczęło i **pielgrzymami**, zwłaszcza gdy widziano, że wielu jedynie z chęci próżniactwa i włóczenia się po świecie, świętobliwe te odprawia wędrówki. [...] Nie raz **pielgrzym pielgrzymowi** kradł w drodze święte bulle, tudzież potrzebne do podróży papiery, a mianowicie też paszporty. Bo za granicą, a szczególnie też w państwach Weneckich, nie pozwalano podróżować bez paszportu. [...] Biskupi polscy widząc złe skutki **pielgrzymek**, a sądząc jednak że one są do zbudowania wiernych niezbędnie potrzebne, starali się usilnie o zaprowadzeniu poprawy w tej mierze”²².

W okresie zaborów zachowało się pierwotne znaczenie terminu **pałnik i pielgrzym**. Jeden z autorów w początku wieku XIX w. pisał: „Odwiedzanie miejsc świętych, śladami Jezusa Chrystusa naznaczonych i zaszczyconych, a szczególnie Grobu Pańskiego, jest jedyną pobudką, dla której [...] pobożni wędrowcy, podróż tę przedsięwzięją”²³. Jednak w miarę upływu czasu, w większości wypraw **pielgrzymkowych i pałniczych** zaczęto łączyć cele czysto religijne z celami narodowymi, poznawczymi, naukowymi i kulturalnymi. W różnych relacjach z tych wypraw, wraz z upływem czasu, pojawiały się wątki dotyczące zwiedzania bliskich i dalekich stron, uroków podróży czy też szanowaniu zabytków²⁴. Dlatego jeden z **pielgrzymów** argumentował: „Korzyść stąd podwójna, bo i wiarę się krzepi i umysł wzbogaca nowymi wiadomościami”²⁵. Nic więc dziwnego, że istniała silna potrzeba napisania i wydrukowania przewodników dla **pielgrzymów i pałników**, które to dzieła były wzorowane na klasycznych przewodnikach podróżniczych²⁶. W XIX w. nikt oczywiście jeszcze nie śmiał twierdzić, że ten typ **pielgrzyma i pałnika**, w niektórych przypadkach, mógł przypominać swojskiego tury-

²² W.A. Maciejowski, *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajowym i zwyczajowym*, Warszawa 1842, T. IV, s. 90–101.

²³ *Opisanie miast Jeruzalem i Bethleem tudzież okolic i miejsc świętych zwiedzanych przez pobożnych pielgrzymów* [...], Warszawa 1835, s. 3; F. Gondek, *Wspomnienia z pielgrzymki do Ziemi Świętej w roku 1859 odbytej*, Bochnia 1860.

²⁴ A. Kantecki, *Polska pielgrzymka do Rzymu z r.p. 1877*, Poznań 1877; T. Gerstmann, *Polska pielgrzymka uczniów do Rzymu w roku 1905*, Lwów 1905; *Pamiętka pielgrzymki do Gniezna*, Poznań 1909.

²⁵ J. Górka, *Podróż do ziemi świętej*, Kraków 1913, s. 5–6.

²⁶ W. Smoczyński, *Rzym, jego kościoły i pomniki. Upominek pielgrzymom polskim*, Kraków 1879; *Objaśnienia dla pałników biorących udział w pielgrzymce polskiej do Rzymu w kwietniu 1893 r.* [...], Tenczynek 1893; *Objaśnienie dla pałników biorących udział w pierwszej pielgrzymce Tercyany z Polski do Rzymu* [...] w roku 1900, Kraków 1900; *Przewodnik dla pielgrzymów do Ziemi Świętej*, Wiedeń 1909.

Gdy tak dręczyły tyrany,
Pamiętasz kochany bracie,
Chodziliśmy na Bielany
Płakać po wolności stracie

Nuąc wraz Boże daj!
By nam lepszy nadszedł maj!

Lecz w nas męstwo nie upada,
Każdy ramię wznosił gotowe,
I jedna noc listopadowa
Wróciła nam dni majowe

Przyszedł czas, przyszedł czas
Który z więzów rozkuł nas. [...]

A więc bracie mój kochany,
Gdy nadejdą dni wiosenne,
Znów pójdziemy na Bielany
Obchodzić święto majowe,

Nuąc już Boże daj
By kwitł wiecznie taki maj²⁹.

Te historyczne wydarzenia stały się inspiracją do sformułowania idei **państwa** narodowego, które rozumiano jako zwiedzanie polskich ziem ze względu na miłość do zniewolonej ojczyzny, ponieważ „Wycieczki do Krakowa stają się dla ludu równorzędne z nabożeństwami **pielgrzymkowymi** do Częstochowy, Kalwarii i innych miejsc, cudami słynącymi. Potrzeba zaspokojenia pewnych potrzeb moralnych jest dla obu faktów tłem zasadniczym. W jednym wypadku rolę grają czynniki religijne, w drugim narodowe: istota zjawiska w obu ta sama, słusznym więc jest, że wycieczki do Krakowa nazwa- liśmy **państwem** narodowym”³⁰. Przy czym, na fali uniesienia patriotycz- nego, pojawiały się głosy, które nawoływały do rugowania niepolskich słów, gdyż: „[...] **put** wyraz słowiański znaczy toż co droga, stąd **putny, państw, państwo**; za cóż używać **pielgrzym, pielgrzymka**, słów żywcem wzię- tych z niemieckiego **pilgrum**, zwłaszcza że za pierwszym jest powaga naj- celniejszych pisarzy naszych”³¹.

²⁹ K. Gaszyński, *Pieśni pielgrzymy polskiego*, Paryż 1833, s. 30; Podobnie zob.: *Powo- łanie nasze tułacze*, „**Pielgrzym** Polski” 1833, s. 99; A. Gawroński, *Upominek dla Braci piel- grzymów politycznych polskich*, Lyon 1846; *Rozmyślenia religijne i polityczne X. Trepki piel- grzymy z nad brzegów Wisły*, Paryż 1840.

³⁰ K. Borelowski, *Państwo narodowe. W sprawie wycieczek ludowych i szkolnych do Krakowa*, Kraków 1912, s. 2–3.

³¹ „**Państw** Narodowy”, Lwów 1827, s. 6; **Pielgrzym** – z niem. *Pilgrim*, [za:] A. Brück- ner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 408.

Obecnie w Polsce mamy do czynienia z co najmniej dwoma podejściami do zjawiska **pielgrzymek**. Środowiska kościelne konsekwentnie stoją na stanowisku, że **pielgrzymowanie**, poza grzebaniem zmarłych, pozostaje najstarszą i jedną z podstawowych form religijności – wyznaniem wiary, aktem pobożności, spotkaniem z Bogiem. Nie wyklucza to w tym wypadku, że turystyka może być jednym z wielu środków realizacji celów **pielgrzymkowych**³². Środowiska laickie, ateistyczne i libertyńskie, na fali prądów neoliberalnych płynących z Europy Zachodniej, dążą do zeświecczenia **pielgrzymek** i traktowania ich jako jeszcze jednej formy zwykłej turystyki, co stanowi zagrożenie dla światowych systemów religijnych.

Podróżnik i podróż – wędrowiec i wędrowka

W języku staropolskim na określenie zwiedzania, poznawania bliskich lub odległych stron, do najczęściej używanych należy zaliczyć dwa pojęcia: **wędrowka**³³ i **wędrowiec**³⁴, zwany często **wędrownikiem**³⁵, oraz **podróż**

³² J. M. Dyduch, *Pielgrzymowanie do sanktuariów w świetle przepisów kościelnych*, [w:] Geografia i Sacrum. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 70 rocznicę urodzin. Pod redakcją B. Domańskiego i S. Skiby, T. 1, Kraków 2005, s. 213; S. Kowalczyk, *Antropologiczno-aksjologiczny sens religijnych pielgrzymek*, [w:] Aksjologia turystyki, Praca zbiorowa pod redakcją Z. Dziubińskiego, Warszawa 2006, s. 127; M. R. Chehab, [*Pielgrzym czy turysta*] *Uświęcona forma turystyki*, „Przekrój” 9 VIII 2007, nr 32.

³³ **Wędrować** – z niem. *Wandern*, [za:] A. Brückner, *Słownik etymologiczny*, op. cit., s. 608; „**Wędrowka** (z niem. *Wander*) dawniej oznaczał wyłącznie podróż zagraniczną i to prawie zawsze pieszą, którą rzemieślnik po skończeniu terminu, dla wydoskonalenia się w swoim rzemiośle odbywał. Każdy cech przepisywał, jak długo czeladnik **wędrować**, to jest: pracować w zagranicznych warsztatach powinien. Zwykle taka **wędrowka** trwała trzy lata i dopiero po jej odbyciu tytuł majstra można było otrzymać. Dzisiaj **wędrowka** bierze się zwykle za podróż w celu zwiedzania odległych krajów”, A.S. Krasieński, *Słownik synonimów polskich*, Kraków 1885, t. I, s. 521–522.

³⁴ **Wędrowka**, „Zorza dziennik młodemu wiekowi poświęcony”, Warszawa 1843, z. I, s. 2; K. Bujnicki, *Nowa wędrowka po małych drogach. Szkice obyczajowe [...]*, Wilno 1852; J. Korzeniowski, *Wędrowki oryginalne*, Wilno 1852; F.S. Dmochowski, *Nowe drogi. Opowiadania i marzenia ziemianina*, Warszawa 1859, s. 47; S. Kowalski, *Wędrowki studenta*, Lwów 1865; L. Kunicki, *Wędrowki stryjaska*, Warszawa 1869; K. Dickens, *Klub Pickwicka czyli wyprawy i wędrowki, przygody i czyny Samuela Pickwicka i członków korespondentów klubu jego imienia*, Kraków 1899.

³⁵ *Rozmowa między wędrownikiem ze stolicy i grabarzem*, „Pamiętnik Lwowski” 1816, s. 377; L. Pietrusiński, *Wspomnienia z Wenecji, kolei żelaznej lipnicko-wiedeńskiej, Wiednia, Karpat wadowickich, Frankfurtu nad Menem, i przelotu z Krakowa do Tatr spiskich*, T. III, Warszawa 1845, s. 168; F. S. Dmochowski, *Obrazy obyczajów i wspomnienia podróży zebrane z najnowszych autorów i podróżników*, Warszawa 1935, s. 34.

i **podróżnik**³⁶. Nie popełnimy błędu, jeżeli powiemy, że możemy uznać te określenia za synonimy, gdyż w 1832 r. jeden z autorów pisał: „Nazwałem was młodymi **wędrownikami**, ponieważ życie człowieka porównać można z **podróżą**”³⁷. Już XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku pojęcia **podróżnik** i **wędrowiec** miały ugruntowaną pozycję w publicystyce, literaturze i poezji³⁸. O powszechności stosowania w języku polskim pojęć **wędrowiec** i **podróżnik** mogą świadczyć również tematyczne tytuły prasowe wychodzące na ziemiach polskich pod zaborami³⁹. Na ogólną liczbę 37 czasopism z zakresu **podróżnictwa**, krajoznawstwa i turystyki, wychodzących na ziemiach polskich pod zaborami, 14 zawierało w tytule słowa **podróż** lub **wędrowiec**. Oto ich pełne zestawienie za lata 1805–1914:

- „*Wybór **podróż** znakomitszych na koło ziemi, w różne jej strony, czyli geografia historyczna dla zabawy i nauki młodzieży tudzież dojrzałych osób*” wydawany w Warszawie w 1805 r.

³⁶ S. Jabłonowski, *Podróż do rożnych kraioŵ Europy i Azji przez misyonarzow S. J. w roku 1690 odprawiona* [...], Warszawa 1795; *Podróż krolewska dnia 9 października zaczęta a dnia 8 grudnia zakończona r.p. 1781*, b.m. i d.w.; *Wylizanie osób które z J. K. Mością w **podróż** się udają 1787*, [w:] K. W. Wójcicki, *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej z rękopisów i dzieł najnowszych* [...], Warszawa 1856, s. 125; Prokopowicz, *Podroże papieżow*, Brzeg 1788; *Podróż do Turek y Egiptu z przydanym dziennikiem **podróż** do Holandyi podczas rewolucji 1787 z francuskiego przełożona*, Warszawa 1789; P. Taqllément, *Podróż do wyspy miłości czyli list do przyjaciela z francuskiego w Supraślu roku 1789; Wiadomości o państwie tureckim* [...] to jest **podróż** przez prowincje tureckie, Warszawa 1797; *Opis Egiptu podług najnowszego **podróż** Pana Volney z francuskiego krotko zebrany przez Jana Nowickiego*, Kraków 1800; *Dziennik **podróżny** Stanisława Staszica 1789–1805 z rękopisów wydał Czesław Leśniewski*, [w:] „Archiwum do dziejów literatury polskiej”, Kraków 1931, tom XVII; *Podroże kapitana Gulliwera w rożne dalekie kraie w języku angielskim napisane*, Kraków 1804; J. H. Campe, *Zbiór **podróż** ważnych i ciekawych dla nauki i zabawy młodych* [...], wyd. I, Kraków 1794, (wyd. II 1805); *Dziennik **podróż** i zdarzeń Hrabiego Beniowskiego na Syberyi, w Azji i Afryce*, Kraków 1898 (wyd. I 1797 r); P. Carteret, *Wybór **podróż** znakomitych na koło ziemi i w różne jej strony, czyli geografia historyczna dla zabawy i nauki młodzieży tudzież dojrzałych osób*, Warszawa 1805; A. Le Brun, *Wspomnienia lekarskie z **podróż** odbytej w roku 1812 do Niemiec, Francji i Belgii*, Warszawa 1843; N. A. Demidow, *Podróż w Rossyi południowej i Krymie*, Warszawa 1845; *Podróż Feliksa Borunia do Rzymu i Paryża*, Kraków 1863.

³⁷ *Drogowskaz dla młodych **wędrowników** na rozstajnych drogach. Głos do młodzieży, przyjętej do stołu*, Warszawa 1832, s. 1.

³⁸ *Katalog niektórych ksiązek polskich, łacińskich, niemieckich i francuskich znajdujących się u Michała Gröllla księgarza narodowego* [...], Warszawa 1796; *Katalog wypożyczalni ksiązek polskich, niemieckich, francuskich i angielskich J. Gumpłowicza w Krakowie ulica Bracka*, Kraków 1883; *Katalog informacyjny biblioteki kolejowej przy drodze żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Literatura piękna, książki dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 1912; *Katalog ksiązek polskich wypożyczalni A. Gumpłowicza w Krakowie przy ul. Brackiej 9*, Kraków 1913.

³⁹ T. Z. Bednarski, *Polskie czasopiśmiennictwo turystyczno-krajoznawcze*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3, s. 92.

- „*Dziennik **podróży** lądowych i morskich*” wydawany w Warszawie w 1827 r.
- „*Kolumb – pamiętnik **podróży** lądowych i morskich, najnowszych odkryć geograficznych, wiadomościom statystycznym oraz z tymi w styczności pozostającym poświęcony*” wydawany w Warszawie w latach 1828–1829.
- „*Wybór **podróży** najciekawszych*” wydawany w Warszawie w 1830 r.
- „***Podróż** malownicza około świata. Porządny zbiór najciekawszych wiadomości i odkryć z Bayrona, Kartera, Bougainvilla, Koka, Laperouza, Vancouvera*” wydawana w latach 1835–1836 w Warszawie.
- „***Podróż** malownicza po Europie*” wydawana w latach 1836–1838 w Warszawie.
- „***Podróż** Powszechna Obrazowa*” – 1837.
- „*Kolumb Nowy – pamiętnik **podróży** i wiadomości statystycznych*” wydawany w Warszawie w latach 1838–1840.
- „*Księga Świata. Wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, historii krajów i ludów, żywoty znakomitych ludzi, **podróże**, opisy ciekawych miejscowości, wód słynniejszych, odkrycia i wynalazki, ważniejsze zajęcia przemysłowe, obrazy towarzyskie, statystyczne, ekonomiczne [...]*” wydawana w Warszawie w latach 1851–1863.
- „***Wędrowiec** – pismo obejmujące **podróże** i wyprawy połączone z opisem zwyczajów i obyczajów ludów cudzoziemskich, życiorysy sławnych cudzoziemców, powiastki i przekłady z literatury zagranicznej, wiadomości z dziedziny nauk przyrodniczych, przemysłu i technologii, rozmaitości itd.*” wydawany w Warszawie w latach 1863–1906.
- „***Podróżujący Kurier***” wydawany w Krakowie w latach 1907–1910.
- „***Wędrowki** i przygody poświęcone opisom **podróży**, ziem, ludów, przyrody*” wychodzące w latach 1907–1914 jako bezpłatny dodatek do warszawskiego tygodnika „Dobra Gospodyni”.
- „*Przez lądy i morza. Ilustrowany tygodnik powieści, przygód myśliwskich, opisów **podróży**, ziem i ludów wszystkich części świata*” wychodzący we Lwowie i Warszawie w 1912.
- „*Biblioteka **Podróżna**. Miesięcznik powieściowo-nowelistyczny, wychodzi 1-go każdego miesiąca*” w Krakowie, Warszawie i Poznaniu w 1914 r.

Nie sposób nie wspomnieć o tygodnikach poświęconych naukom przyrodniczym, takich jak: „*Przyroda i Przemysł*” wychodzącym w 1856 r. w Poznaniu, którego pierwszym działem przedmiotowym były „*Opisy krajów i okolic, **podróże** i **wędrowki***” czy też „*Wszechświat*”, wychodzący w Warszawie od 1882 r., który posiadał stały dział: „*Geografia, **podróże** i wycieczki naukowe*”.

W Galicji pojęcie **podróży** miało również znaczenie prawne, dotyczyło bowiem przepisów administracyjnych regulujących ruch paszportowy w monarchii⁴⁰.

Słusznie pisze A. Matuszyk, że dość szybko „zauważono oddziaływania **podróży** na człowieka **podróżującego** – oddziaływania o charakterze wychowawczym”, po czym dodaje, iż „przeświadczenia o poznawczych wartościach **podróżowania** były w miarę powszechne już w starożytności i średniowieczu”. Choćby w formie wiekowych sentencji⁴¹.

Niejednokrotnie cytowano przecież charakterystyczną sentencję Byrona, który miał powiedzieć: „lecz byli to **wędrowcy** po bezkresie wieków”⁴². Bardziej esencjonalny w podkreśleniu zjawiska określanego mianem **podróżny** był Jan Paweł Richter, którego słynne powiedzenie odnotowane w 1843 r. brzmiało: „**Podróż** jest życiem, a życie **podróżą**”⁴³. Podobne przesłanie odnajdujemy również w wierszu J.U. Niemcewicza z 1834 r. pt. *Podróżny*, w którym autor poetyzował:

Deszcz gęsty padał w całej swojej sile;
Lecz skoro ustał na chwilę,
Ja co wyjść lubię kiedy tylko mogę,
Wyszedłem w wieczór na publiczną drogę.
Kogóż spotykam? Oto **podróżnego**.
Nie poznałem go z wejrzenia pierwszego,
Tak był zmieniony, znużony i blady;
Opieszałymi ledwie włókł się ślady;
Rzekłbyś że puszczał się nurkiem,
Tak zeń woda ciekła ciurkiem.

„Żal mi cię przyjacielu, rzekłem mu żałośnie,
Ach! Jakżeś przemógł nieznośnie.”
A on mi na to: Okropna przygoda! [...]

(podróżny opowiada niebezpieczną wyprawę w góry, po wysłuchaniu której autor mówi:)

⁴⁰ *Karty legitymacyjne i paszporty do podróży. Przepisy dla podróżujących krajowców wewnątrz kraju*, [w:] Polski adwokat domowy, Lwów 1872, s. 233; *O paszportach*, [w:] M. Aleksandrowicz, Zbiór najnowszych ustaw i rozporządzeń administracyjnych [...] Lwów 1880, s. 74–76; *Przepisy paszportowe*, [w:] J. Piwocki, Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych, Lwów 1911, tom III, s. 288.

⁴¹ A. Matuszyk, *Pedagogika turystyki jako stosowana aksjologia podróży*, [w:] Nauki o turystyce, Studia i Monografie Nr 7, Część I, Pod redakcją R. Winiarskiego, Kraków 2003 wyd. 2, s. 127–128.

⁴² K. Gjellemp, *Wędrowcy świata. Romans poetyczny*, Lwów – Poznań 1924.

⁴³ *Szkice podróżne*, „Dziennik Mód Paryskich” 1843, nr 10, s. 73.

Niechaj się Pan mój, rzekłem, uspokoić raczy,
 Czyli wiesz, co tłum przygód w przechadzce twej znaczy?
 Wielkie się moralności mieszczą w niej odkrycia,
 Ta dzienna **podróż** twoja, jest to **podróż** życia.
 Ranek, południe, lekkim sporym krokiem
 Przeszedłeś, wracasz zwolna ciemnym nocy mrokiem”⁴⁴.

Oprócz sentencji i aforyzmów odwołujących się do motywu **podróży** zachowały się również bajki⁴⁵, przypowieści⁴⁶, humoreski⁴⁷, a nawet gry⁴⁸ wykorzystujące **podróż** jako alegorię moralną. W 1835 r. pewien **podróżnik** pragnął „[...] aby nasza **podróż** malownicza około świata, była – zarazem nauczającą i bawiącą”⁴⁹. Środowiska pedagogiczne i kościelne dostrzegały jednak, że kierowanie się wyłącznie przyjemnością lub rozkoszą zmysłową, jako najwyższym dobrem **podróży**, zuboża życie człowieka i dlatego wskazywali: „Bez wątpienia **podróżny** taki błędzi, bo wciąż szukając, nigdy nie znajdzie. Ale pod tym błędem, jak w głębi wszelkich błędów, znajdziemy wielką prawdę. Prawdą tą jest podwójna potrzeba, z ogólnego wypływająca prawa: potrzeba zaspokojenia powszechnej zmienności i potrzeba rozpraszenia się i skupiania naprzemian; potrzeba przyływu i odpływu. To potrzeba ciała i ducha ludzkiego [...]”⁵⁰. Dlatego aby sfera profanum nie zdominowała sfery sakrum i bezpiecznie odbyć **podróż**, w XIX w. *Modlitwę w czasie podróży* odmawiano: „W drogę pokoju i szczęśliwości niech nas prowadzi wszechmocny i miłosierny Pan, i święty Archanioł jego Rafał niech nam towarzyszy w drodze, abyśmy w pokoju, w zdrowiu i weseli wrócili się do swoich. [...] Boże! [...] prosimy Cię, abyś i nas sługi Twoje w tej **podróży** zachować raczył. [...]

⁴⁴ *Nowe rozrywki dla dzieci przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową*, t. II, Paryż 1834, s. 197–198.

⁴⁵ *Bajka w podróży*, „Tygodnik dla dzieci” 1829, nr 21, s. 216.

⁴⁶ *Dwaj podróżni. Przypowieść*, „Rozrywki dla dzieci” 1825, tom III, s. 54 oraz „Dziennik dla dzieci” 1830, s. 239; *Podróżny*, [w:] „Pamiętnik dla płci pięknej” 1830, t. IV, s. 153; *Podróżny i skowronek*, [w:] S. Jachowicz, Powiastki i Bajki, Warszawa 1842, t. II, s. 126; *Podróżny*, [w:] J. A. Kacper, Wykład nauk dla ludu [...], Kraków 1850, s. 48; *Podróż*, [w:] F. Hoffman, Róg obfitości. 149 powiastek dla miłych dzieci, Warszawa 1878, s. 247; *Na drogę. Psychologia podróżowania*, „Księga Uciechy i Pożytku” 1903, s. 600.

⁴⁷ *Podróż*, [w:] Encyklopedia humoru, Redakcja i nakład M. Waławski, t. III, Warszawa 1891, s. 212; *Pasażer*, [w:] tamże, s. 160.

⁴⁸ *Gra podróż*, [w:] „Biblioteczka Młodziańska” t. II, Wrocław 1809, s. 12; *Podróż do Londynu*, [w:] Zbiór rozmaitych zabaw w posiedzeniach [...], Warszawa 1821, s. 108; *Gra w podróżnego*, „Rozmaitości dla ludu wiejskiego” 1845, cz. III, s. 91; *Podróż po ziemiach polskich. Gra towarzyska dla dzieci, młodzieży i starszych osób*, Poznań 1877.

⁴⁹ *Podróż malownicza około świata* [...] wydana przez Towarzystwo *Podróżników* i Uczonych pod kierunkiem Pana Dumont D’urville, Warszawa 1835, s. 1.

⁵⁰ *Podróż*, [w:] E. Hello, Człowiek. Życie-Wiedza-Sztuka, Kraków 1907, s. 126.

Wysłuchaj Panie prośby nasze, a drogę sług Twoich w szczęściu i zbawieniu racz sprawować, abyśmy między wszystkimi drogami i kolejami życia tego, zawsze Twoim wspomozieniem obronieni byli. Przez Jezusa Chrystusa Pana naszego. Amen”⁵¹.

Już w XVI w. polski historyk M. Kromer pisał o **podróżach** Polaków: „Inni zaniedbawszy domowe sprawy, z narażeniem się na nędzę i niewygodę, chętnie idą **podróżować**, gdyż się im rzeczy obce lepiej od swoich podobają. Mowy tych narodów u których goszczą chętnie i łatwo się uczą; odzież, ruchy ciała i obyczaje, jako gdzie zapatrzą naśladować radzi, chluby z takowego wytworu szukają”⁵².

Pewna polska szlachcianka, **podróżująca** po ziemiach zaboru rosyjskiego w pierwszych latach XIX w., pisała: „**Podróże** bowiem zagraniczne zalecone modą, były i będą u nas w długim używaniu, gdyż z wszystkich świata mieszkańców, jesteśmy podobno najwierniejszymi mód hołdownikami”⁵³.

Echa tych negatywnych zjawisk związanych z **podróżowaniem** odnajdujemy w polskich przysłowiaczkiach piętnujących tych **podróżników i wędrowców**, którzy „[...] spieszyli do stolicy Franków w rozumieniu, że więcej nabędą rozumu, niż go mieli w własnej ojczyźnie”. Mówiono tedy o nich:

- „Ani w Paryżu, z owsianej kaszy nie urobią ryżu”,
- „I w Paryżu, nie robią z owsa ryżu”,
- „Kto z przyrodzenia głupi, i w Paryżu sobie rozumu nie kupi”,
- „Poślesz-li do Paryża osiołka głupiego, jeśli tu był osłem, tam nie będzie koń z niego”,
- „Niebo, nie umysł tacy odmieniają, którzy po rozum za morze biegają”,
- „Odmiana dalekich krajów, nie poprawi obyczajów”,
- „Kto się z wierzchu obłóczy w cudzoziemca, musi wyzuć wewnątrz Polaka: jakoż od tych Niemco-Polaków, Francuzo-Polaków, lub Włoch-Polaków najpewniejsza Polsce gotuje się zguba”.

⁵¹ *Modlitwa w czasie podróży*, [w:] S. Podworski, Drogi kalwaryjskie czyli książeczka do nabożeństwa służąca dla wygody pątników Kalwarię Zebrzydowską zwiedzających, Kraków 1883, s. 83–84.

⁵² M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach* [...], Wilno 1853, s. 49.

⁵³ **Podróż z Włodawy do Gdańska powrotem do Nieborowa w roku 1816. Opisana w listach Wandy, Eweliny i Leokadii przez Polkę**, Wrocław 1823, s. 5. Nieco odmienną atmosferę podróży w zaborze austriackim odnotował pamiętnikarz krakowski pisząc: „Dzisiejsza (druga połowa XIX w. dod. autora) **podróżo** i kąpielomania nie trapiły ówczesnego (pierwsza połowa XIX w. dod. autora) społeczeństwa mieszczańskiego. Zdanie: «Niech sobie inni jadą zagranicę, Skutkiem uprzedzeń albo cudzej rady, Dla nas Krakowian lepsze Krzeszowice, Niż Akwizgrany, Trenczyny, Karlsbady», było we krwi ogółu i szukano uzdrowienia lub wytchnienia na świeżym powietrzu w uroczej dolinie Ojcowa, w pobliskich wioskach, w Swoszowicach lub słynnych z wody leczniczej Krzeszowicach”, J. Louis, *Życie światowe i towarzyskie w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1816–1846)*, Kraków 1886, s. 51.

Wyjaśniając kontekst historyczny tych przysłów w 1830 r. K.W. Wójcicki pisał: „Z tych **wędrówek**, które pospolicie miały tylko na celu zabawę w rozkosznym mieście, zyskaliśmy to, że pozostałe skarbcze po naszych naddziadach wypróżniono, a przerobieni w cudzoziemców, na własnej ziemi niemożem poznać rodaków, ni z ubioru, ni z języka”⁵⁴.

Wspomniany K.W. Wójcicki, przytaczając inne przysłowie: „Był w Rzymie, a Papieża nie widział”, objaśniał ponownie, że „[...] ostatnie stosujemy pospolicie do tych **wędrowników**, co znajdując się w sławnych, ciekawych i pełnych drogich pamiątek miejscach, mając sposobność, nic nie widzieli”⁵⁵.

W innym przypadku **wędrowiec** był negatywnym bohaterem moralitetu górskiego z 1837 r. pt. *Wędrowiec w Alpach*, który to utwór ze względu na ponadczasowe przesłanie przytaczamy w całości:

Alpejską dróżką pnie się **wędrowiec**,
Mgły czarne wokół kryją manowiec;
I gdzie najdziksza przepaść wśród manowca,
Spotkał do domu spieszącego łowca.
Wróc cudzoziemcze! Na karku burza;
Niebo się w czarne tumany nurza,
Już błyskawica ostrzy żądła żmije,
Ryczy grzmot w górach i wściekły fen wyje.

Chociaż grzmot ryczy, choć niebo w mroku,
Obca mi trwoga, nie cofnę kroku;
Naprzód mię naprzód ciągnie tam wysoko,
W te światy gruzów chcę zapuścić oko!

Ej Powróć, powróć! Straszno u góry,
Gdy tam zawyje wichur ponury,
I w takt szalony, wśród przepastnych ciemnie,
Poczną się gody szatańskich tajemnic.

Choć piekło wichrzy, o to nie pytam –
Grzmiące lodowce witam was, witam!
Wraz z dziką burzą skrzydła me rozwinę,
Zanucę z wiatry, z obłokiem popłynę.

⁵⁴ K.W. Wójcicki, *Przysłowia narodowe*, Warszawa 1830, tom I, s. 68–72; Szerzej zob.: A.M. Fredro, *Przysłowia mów potocznych albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne*, Wrocław 1808.

⁵⁵ *Ibidem*, tom II, s. 92.

I śmiały orzeł skrył się w zamroczy,
 Ni kędy kozła na skałach zoczy;
 I pasterz z wyżyn schronił się w zaciszy,
 Ni łowieckiego hallo! Gdzie usłyszysz.

Choć się zwierz dziki, choć człowiek chroni,
 Cudza mi trwoga kroku niewzbroni;
 Muszę ja, muszę, gdzie ten szczyt urwiska,
 Muzyką wiatrów napoić słuch z bliska.

Muszę ja, muszę, zwiedzić te kraje,
 Gdzie błyskawica, kędy grzmot wstaje! –
 Rzekłszy, niezważał na przestrogi łowca,
 I nikt już odtąd niewidział **wędrowca**⁵⁶.

Żaden nowoczesny **podróżnik** wyjeżdżający za granicę nie mógł się oczywiście obejść bez przewodnika i rozmówek. Z bardziej profesjonalnych przewodników należy wymienić ten wydany w 1832 r. we Wrocławiu pt. *Najnowszy przewodnik **podróżny** przez Niemcy, Francją, Włochy i Szwajcaryą bardzo użyteczne i wygodne dziełko doręczne dla **podróżujących** wszelkiego stanu*⁵⁷, a z rozmówek te, które były opublikowane już w 1800 r. w Poznaniu pt. *Zbiór rozmów i wyrazów najpotrzebniejszych dla **podróżnych**, w czterech językach: francuzkim, rossyiskim, polskim i niemieckim*⁵⁸ oraz wydane w 1878 r. w Berlinie pt. *Nowy przewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku francuskim, angielskim, niemieckim i polskim [...] do użytku **podróżnych** [...]*⁵⁹.

Na ziemiach polskich pod zaborami, równocześnie z polskim pojęciem **podróżnik** i wywodzącym się z niemieckiego **wędrowiec**, funkcjonowały spolszczone wersje dwóch francuskich wyrazów: *le voyageur* (podróżny) pisany najczęściej jako wojażer i *le voyage* (podróż) pisana jako wojaż.

⁵⁶ L.N., **Wędrowiec w Alpach**, „Pamiętnik Naukowy” Kraków 1837, tom I, s. 283.

⁵⁷ *Najnowszy przewodnik **podróżny** przez Niemcy, Francją, Włochy i Szwajcaryą bardzo użyteczne i wygodne dziełko doręczne dla **podróżujących** wszelkiego stanu*, Wrocław 1832.

⁵⁸ *Zbiór rozmów i wyrazów najpotrzebniejszych dla **podróżnych**, w czterech językach: francuzkim, rossyiskim, polskim i niemieckim*, Poznań 1800.

⁵⁹ *Nowy przewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku francuskim, angielskim, niemieckim i polskim. Rozmowy zwyczajne, i poufałe powiększone rozmowami o **podróżach**, drogach żelaznych, statkach parowych, do użytku **podróżnych** [...]*, Berlin 1878.

Wojazer i wojaż

W dziewiętnastowiecznym słowniku synonimów polskich autor zanotował: „**WOJAŻ** (franc. *voyage*, od *voie* droga) wyraz czysto francuski, wprowadzony do języka w wieku XVIII, oznacza podróż człowieka zwłaszcza wyższej klasy, w zamiarze zwiedzania obcych krajów. Mówi się: jechać na **wojaż**. A że **wojaż** nowemi talenty bogaci, jadą do cudzych krajów”⁶⁰.

W 1800 r. w poradniku pt. *Prawidła zdrowego i długiego życia* o znaczeniu tego typu podróży jeden z autorów pisał: „**Wojaże**. Ich pożytek wszelkie wyrazy przewyższa. Najzdrowsze i najskuteczniejsze podróże są te, które piechotą, albo jeszcze lepiej na koniu się odprawuje. [...] Krwiści niech się pierwszej radzą doktora, czy jechać mogą”⁶¹. W 1821 r. Ignacy Lubicz Czerwiński wydał vademecum pt. *Panicz Wojazer czyli; Co ón wprzód umieć i wiedzieć powinien, nim w zagranicznych podróżach, dalszego wykształcenia ciała i umysłu, szukać zechce*⁶², w którym stawiając zasadnicze pytanie: „Czy podróże zagraniczne są potrzebne?”, odpowiadał, że „[...] wszelki do obcych krajów **wojaż** w celu nauki, nie jest interesem małej wagi” i dalej dodawał, iż „[...] atoli samo imię **wojażu**, już jasno zapowiada, iż to jest plan, któremu stałość silna charakteru, toż wcześnie cnoty i nauki, towarzyszeń koniecznie powinny”⁶³. Następnie w dziesięciu rozdziałach szczegółowo instruował, jakie warunki musi spełniać nowoczesny **wojaż i wojazer**.

Doskonałym uzupełnieniem tego przewodnika były rozmówki **wojazera**, pochodzące również z 1821 r. – wydane w języku polskim, niemieckim, francuskim i włoskim – pt. *Książeczka dla podróżnych (Manuel du Voyageur) z której się wyrazów potrzebnych w podróży i w różnych zdarzeniach ludzkiego życia nauczyć i z niemi się łatwo obeznać mogą*⁶⁴. Wielu pisarzy z pierwszych lat dziewiętnastego wieku utyskiwało jednak na brak rzetelnych przewodników **wojazera** dla obcokrajowców podróżujących po ziemiach polskich⁶⁵ i dla Polaków podróżujących po Europie⁶⁶, a samo słowo **wojaż** było w użyciu, jak się wydaje, do końca pierwszej połowy XIX wieku⁶⁷.

⁶⁰ A.S. Krasieński, *Słownik synonimów*, op. cit., t. I, s. 521.

⁶¹ *Prawidła zdrowego i długiego życia* [...], Lwów 1800, s. 18.

⁶² I.L. Czerwiński, *Panicz Wojazer czyli; Co ón wprzód umieć i wiedzieć powinien, nim w zagranicznych podróżach, dalszego wykształcenia ciała i umysłu, szukać zechce*, Lwów 1821.

⁶³ Ibidem, s. IV–V.

⁶⁴ Madam de Genlis, *Książeczka dla podróżnych z której się wyrazów potrzebnych w podróży i w różnych zdarzeniach ludzkiego życia nauczyć i z niemi się łatwo obeznać mogą*, Wrocław 1821.

⁶⁵ [K.J. Wawrzyniec], *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej* [...], Warszawa 1821.

⁶⁶ J. Flasiński, *Przewodnik dla podróżujących w Europie podług najnowszych źródeł złożony z dodaniem mapy drożnej kolei żelaznych i dróg pocztowych*, Warszawa 1851.

⁶⁷ *Wyprawa na woiaż*. Dzieło pogrobowe Józefa Szymanowskiego, Warszawa 1801; *Turczyn woiażujący*, powieść zabawna na 7 podróży podzielona z dzieł Galland, Warszawa 1823;

Krajowidz

Polską odpowiedzią na zalew francuszczyzny był podróżnik zwany **krajowidzem**. Przemierzał on w czasie i w przestrzeni terytorium w celach wypoczynkowych i poznawczych podziwiając „krajowidy”⁶⁸, czyli krajobrazy. W tym samym czasie Polacy podobnie postąpili z obcym terminem „geografia”, którą wymiennie określali „krajopisarstwem”⁶⁹, „ziemiopisarstwem”⁷⁰ lub „ziemioznawstwem”⁷¹ zaś „geografię szczegółową”⁷² nazywali „krajoznawstwem” czyli „opisem kraju naszego”⁷³. Krajopisarstwo i krajoznawstwo stały się nieuchronną potrzebą w edukacji młodzieży i podstawą wszelkiej aktywności **krajowidza**, o którym w 1800 r. pisano: „Grecy zachowywali poważną wielkość, póki mędrcy utrzymywali księgi praw pisane przez nieśmiertelnych prawodawców. Ci mędrcy, którzy są jeszcze przedmiotami sprawiedliwego podziwiania urabiali się przez podróże”⁷⁴. Podobnie jeden z uczestników pielgrzymki odbytej w 1812 r. do Ziemi Świętej instruował, że dla **krajowidza**: „Podróż w obce kraje i zwiedzanie ich, jest to dla ciekawego podróżnika jed-

Wiadomości o różnych gatunkach gumy podług niektórych wojażerów i naturalistów, Siedlce 1826; K. Boromej, *Wojaż Jacka Samochwał Gaduły dla ciekawych jego przyjaciół*, Wilno 1841; „W cudze kraje, za wysokie góry, za sine morza, – oto jak jeszcze definiuje czeladka nasza **wojaż** za granicę błogosławiąc z serca tej podróży, patrzy z utęsknieniem za odjeżdżającym [...]”, za: T. Padalica, *Listy z podróży*, t. I, Wilno 1859, s. 9.

⁶⁸ „Nałęczów, gdzie kąpiele żelazne, lub między górami, nic szczególnego nie nastręcza: puśty pałac, ogród zaniedbany, stawy wyschłe, budowle nieforemne i zrujnowane, nie zatrzymają lubownika krajowidów”, za: J. P., *Wspomnienia pod względem pięknych widoków i sztuki, z podróży urywkowey przedsiębraney w Polsce lecie r. 1829*, „Kolumb” 1829, t. VIII, nr 45, s. 149–150; „Co więcej, kto wzrok swój zatopi w owe krajowidy, ten własną wyobraźnią i czuciem nieskończenie łatwiej i dzielniej ożywić je sam zdoła, niż za pomocą trzeciego, choćby najszczytniejszego poety”, za: *Szwajcaria*, „Kosmorama Europy”, t. 2, 1837.

⁶⁹ Eding, *Początki krajopisarstwa [...]*, Warszawa 1768; *Mała Encyklopedia Polska*, Leszno i Gniezno 1841, t. I, s. 422.

⁷⁰ „Nauka XXXV. O ziemiopisarstwie. Co jest ziemiopisarstwo? Jest opisanie matematyczne, fizyczne i polityczne ziemi”, za: *Zbiór krótki encyklopedyczny wszystkich umiejętności [...]*, cz. 1, Wrocław 1804, s. 227; *Ziemiopismo powszechne czasów naszych, dawnych także i szrednich tykające dla publiczney przystugi młodzi narodowej* przez Gyecego Alla, b.m. i d. w.; *Mała Encyklopedia Kupiecka*, Warszawa 1848, s. 5.

⁷¹ F. W. Hoffman, *Powszechne ziemioznawstwo czyli opisanie budowy i składu ziemi, jej stosunku do wszechświata, [...]*, Warszawa 1853.

⁷² *Krajoznawstwo*, [w:] *Encyklopedia Wychowawcza*, Warszawa 1904, tom VI, s. 368.

⁷³ A. Schneider, *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji [...]*, Lwów 1871; Por.: K. Kulwiec, *Krajoznawstwo w szkole*, [w:] *Księga pamiątkowa II polskiego kongresu pedagogicznego* odbytego w dniach 1 i 2 listopada 1909 r. we Lwowie.

⁷⁴ [A. H. Dampmartin], *Wyobrażenie o kształceniu rozumu i serca z przyłączeniem wypisów różnych angielskich*, tłumaczone z francuskiego przez Jana Nowickiego, Kraków 1800, Tom II, s. 80–81.

na z najdoskonalszych szkoła, która nie tylko dokładnie naucza wiadomości świata, ale też w nim znajdujące się rzeczy niejako palcem wskazuje. Jest też potrzebny wędrownikom podróżny zamiar: moim pierwszym było odwiedzenie Palestyny czyli Ziemi Świętej; drugim, poznanie interesujących przedmiotów. Do obydwóch dwie rzeczy przybrałem w towarzystwo: pierwszą pobożność, drugą ciekawość, które podróżnym zdają się być koniecznie potrzebnymi”⁷⁵.

Pionierzy, globtroterzy i obieżyświaty

Rozwój różnych form podróżowania w dziewiętnastowiecznej Europie spowodował, że na ziemiach polskich pod zaborami, pojawiły się nowe określenia na uczestników tych aktywności. Z angielskiej tradycji przejęto słowo **pionier**, którym nazywano ludzi wytyczających nowe drogi w dziedzinie poznania świata⁷⁶ oraz również angielskie słowo **globe-trotter**, określaną przez polski słownik jako typ podróżnika: „wydeptujący całą kulę ziemską, żartobliwa nazwa dawana turystom, ustawicznie podróżującym po całym świecie”⁷⁷. To niepolskie określenie nie przyjęło się w rodzimym piśmiennictwie, chociaż w 1910 r. jeden z autorów o awanturniczej podróży J.F. Regnarda do Polski, pisał: „Przyszły poeta był w młodości wielkim, jak dziś mówią **Glob-trotterem**. Wędrował kolejno po Włoszech i Algierze, gdzie dostał się do niewoli u rozbójników morskich [...]”⁷⁸.

W 1913 r. został opublikowany artykuł poświęcony polskim **globtroterom** pt. *Podróżowanie i podróżomania*, a w nim krytyczne opinie: „Żyłka **globtrotterów** tkwi zarówno w mieszkańcu Warszawy, jak i żyjącym w zapadłym kącie ziemi obywatelu wiejskim, biednym naszym emigrancie oraz inteligencie. [...] «Signor Polacco», «der Polnische Graf», «Monsieur Polonais», jest ponętą owieczką do przystrzygania przez utuczoną międzynarodową rzeszę hotelarzy i restauratorów, łatwo wzbogacającą się najrentowniejszym przemysłem turystycznym. [...] Większość naszych rodaków podróżuje nie z potrzeby wewnętrznej i rozmysłu, lecz wskutek zwyczaju

⁷⁵ *Pielgrzymka X. Józefa Drohoiowskiego reformata do Ziemi Świętej, Egiptu, niektórych wschodnich i południowych krajów, odbyta w roku 1788, 89, 90, 91, pobożno-ciekawej publiczności ofiarowana*, t. I i II, Kraków 1812, cyt. ze wstępu.

⁷⁶ E.J. Cooper, *Pionierowie albo Źródła Suskehanny*, Wilno 1832; J. F. Cooper, *Pionierowie nad źródłami Suskehanny*, Lwów 1885; M. Haiman, *Polacy wśród pionierów Ameryki. Szkice historyczne*, Chicago 1930.

⁷⁷ M. Arcta, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1937, s. 103.

⁷⁸ W. Gosztowtt, *O podróży J. F. Regnarda do Polski w r. 1682*, [w:] „Rzeczy ciekawe i pożyteczne” 1910, nr 3, s. 78.

i mody. Jeździmy, gdzie każe moda, jeździmy, parci tęsknotą zmiany otoczenia środowiska, nie wnikając w głębsze znaczenie kształcącego oddziaływania podróży⁷⁹.

W języku polskim **globtroter** częściej zwany był „**obieżyświatem**”, czyli podróżnikiem, który odbywał „**podróże naokoło świata**”⁸⁰. W okresie zaborów wychodziły trzy czasopisma mające w tytule ten polski odpowiednik, były to:

- „*Wybór podróży znakomitszych na koło ziemi, w różne jej strony, czyli geografia historyczna dla zabawy i nauki młodzieży tudzież dojrzałych osób*” wydawany w Warszawie w 1805 r.
- „*Podróż malownicza **około świata**. Porządny zbiór najciekawszych wiadomości i odkryć z Bayrona, Kartera, Bougainvilla, Koka, Laperouza, Vancouvera*”, wychodząca w latach 1835–1836 w Warszawie.
- „***Na około świata***” wydawany w Warszawie w latach 1901–1907.

Turysta i turystyka

Tymczasem w Europie zachodniej pojawiło się zupełnie nowe pojęcie **turystyka**, które było – jak zauważa A. Matuszyk – „jedną ze współczesnych postaci podróżowania”⁸¹.

Oddajmy głos historykowi turystyki A. Mączakowi, który w sprawie genezy europejskiego pojęcia **turystyka** pisał: „Angielskiego terminu *Grand Tour* użyje po raz pierwszy dopiero w 1670 roku Richard Lassels, pisząc o *Grand Tour of France the Giro of Italy*. Charakterystyczne określenia: we wszystkich z nich tkwi sens podróży okrężnej po różnych trasach, dla poznania krajów. Jest ona «wielka» z racji długości trasy i czasu trwania, a ma być także pamiętnym, szczególnym wydarzeniem, podróżą życia. [...] Było przecież tradycją, a nawet głównym motywem *Grand Tour*, zbierać wiadomości o ludach, ich władcach, sile państwa i odrębności ustrojów. [...] Aż po XVIII wiek, a właściwie po nowoczesną masową **turystykę** rodzinną, społeczność **turystów** była niemal wyłącznie męska i przeważnie młoda. Wszak podróż zagraniczna, trwająca od roku do trzech, miała w XVI–XVIII wieku przygo-

⁷⁹ M. Dienstl, *Podróżowanie i podróżomania*, „Wieś i Dwór” 1913, z. XV, s. 12–13.

⁸⁰ J. Verne, *Podróż naokoło księżycy*, Warszawa 1870; A. Storch, *Na około świata czyli pogon za szczęściem*, Kraków 1878; *ABC wszechświata czyli niebywała jeszcze podróż naokoło świata*, którą Stach odbył, a Kazimierz Gliński opisał, Warszawa 1895; S. Schnur-Peplowski, *Obrazy z przeszłości Galicji i Krakowa (1772–1858)*, Lwów 1896, s. 20; W. Umiński, *Podróż naokoło świata piechotą i w podobłocznych krainach*, Warszawa 1900; L. Boegli, *Avanti. Listy z podróży naokoło świata*, Lwów 1908.

⁸¹ A. Matuszyk, *Pedagogika turystyki jako stosowana aksjologia podróży*, [w:] *Nauki o turystyce*, op. cit., s. 127.

tować młodego szlachcica do przyszłej działalności publicznej, w toku której nie było już zazwyczaj czasu na wojaże. [...] Rewolucja francuska [okres w historii Francji przypadający na lata 1789–1799. uzup. aut.] zadała ostateczny cios arystokratycznej *Grand Tour* Anglików po kontynencie”⁸². A. Mączak pisze dalej, że „[...] w XVIII stuleciu nastąpi ważna kulturowa przemiana: początkowo jedyna w życiu dłuższa impreza **turystyczna** u schyłku epoki utraci ową wyłączność – choć tymczasem tylko w sferach zamożnych i oświeconych, najwcześniej u Anglików. Nawykną oni do kilkakrotnego odwiedzania kontynentu, narzucą ten styl «Europejczykom», otwierając epokę nowej **turystyki**”⁸³.

Nieco odmiennie na ten sam temat pisali J. Warszyńska i A. Jackowski: „Według niektórych badaczy słowa **turysta i turystyka** są pochodzenia francuskiego (od *tour* – podróż), pomimo że po raz pierwszy zastosowano je w XVIII w. na Wyspach Brytyjskich dla określenia podróży na kontynent europejski angielskiej młodzieży z wyższych sfer udającej się do szkół francuskich, niemieckich i in. w celu uzupełnienia edukacji. Podróże te zwano *grand tour*, a podróżnych zaczęto określać mianem *tourist*. W roku 1811 w czasopiśmie «Sporting Magazyn» pojęciem **turystyka** (*tourizm*) objęto ogół wycieczek czy podróży do miejsc atrakcyjnych zarówno pod względem krajobrazowym, jak i zabytków oraz wszelkie migracje o charakterze naukowym czy przyjemnościowym. W wielu późniejszych wydawnictwach (zwłaszcza francuskich) **turystą** (*touriste*) nazywana była każda osoba odbywająca podróż dla przyjemności, «dla zaspokojenia ciekawości lub zabicia czasu» natomiast **turystykę** określano jako «zamiłowania i zwyczaje **turysty**» lub «zamiłowanie do zmiany miejsca pobytu i bardzo miły sport», czy też «zespół zasad regulujących podróże dla przyjemności». Począwszy od końca XIX w. pojęcia **turystyki i turysty** stosowane są niemal we wszystkich językach świata”⁸⁴.

Łatwo zauważyć, że europejskie znaczenie pojęcia **turystyki** w przebiegu czasowym od końca XVIII w. do pierwszych lat XX w. ulegało zmianie znaczeniowej.

Za jednego z pionierów wprowadzenia do polskiej terminologii słowa **turysta** – pisanego z braku polskiego odpowiednika jeszcze w formie przejściowej jako **tour’ysta** – należy uznać Ludwika Pietrusińskiego, który użył tego określenia w swoich drukowanych wspomnieniach już w 1845 roku⁸⁵.

⁸² A. Mączak, *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*, Warszawa 2001, s. 142, 171, 193, 213.

⁸³ Ibidem, s. 142.

⁸⁴ J. Warszyńska, A. Jackowski, *Podstawy geografii turystyki*, Warszawa 1978, s. 20–21.

⁸⁵ L. Pietrusiński, *Wspomnienia z Wenecji*, op. cit.; Por.: J. Ślusarczyk, *Historia turystyki*, [w:] *Nauki o turystyce*, op. cit., s. 81; P. Halemba, *Początki polskiej turystyki na Śląsku Cieszyńskim i w Beskidzie Śląskim*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, Tom VII. Pod redakcją Leonarda Nowaka, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 27.

Współcześni polscy badacze przyjmowali, że pojęcie **turystyka**, w aktualnie obowiązującej pisowni, wprowadził Xaw.F.A.E. Łukaszewski w 1847 r., identyfikując je z „podróżnym, przechodniem”⁸⁶. W świetle najnowszych ustaleń Iwony Cybuli wiemy już, że naukowcy mylili się, bowiem słowo **turysta** autorka zidentyfikowała jeszcze we wcześniejszych polskojęzycznych źródłach prasowych, chociażby tych z 1844 roku⁸⁷. Podobnie S. Milewski w swojej pracy przytacza list pewnego podróżnika, który już w 1830 r. użył określenia **turystyka**⁸⁸. Oznacza to, że pojęcie **turystyka** było w użyciu przez polskie elity dużo wcześniej niż dotychczas sądzono.

Pomimo że inne słowniki z tamtych lat, nie notowały pojęcia **turystyki**⁸⁹ – aż do roku 1891, kiedy zdefiniowano **turystę** jako „podróżnika, odbywającego większe wycieczki”⁹⁰ – to termin ten powoli ulegał w polskim piśmiennictwie popularyzacji. Z zachowanych przekazów źródłowych wnosimy, że słowo **turystyka** zaczęło się pojawiać częściej w piśmiennictwie polskim już w pierwszych latach drugiej połowy wieku XIX⁹¹, znacznie częściej w ostatnich 20 latach wieku XIX⁹². Analiza tytułów bibliograficznych A. Jackow-

⁸⁶ Xaw.F.A.E. Łukaszewski, *Słownik podręczny wyrazów obcych i rzadkich w języku polskim używanych*, Królewiec 1847, s. 292.

⁸⁷ *Odźwierny Watykanu przez Méry*, „Magazyn Powszechny Użytecznych Wiadomości” 1884, t. IX, z. XII, s. 84.

⁸⁸ S. Milewski, *Podróże bliższe i dalsze czyli urok komunikacyjnych staroci*, Warszawa 2006, s. 34.

⁸⁹ Słowa **turystyka** nie notują tak miarodajne źródła jak: *Słownik Języka Polskiego Lindego* z 1859 r., wileński *Słownik Języka Polskiego* A. Zdanowicza z 1861 r. (pomimo że autor deklarował, iż pozycja ta zawierała „znaczny liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych”), *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda* z 1866 r. i *Podręczna Encyklopedia Powszechna* A. Wiślickiego z 1874 r.

⁹⁰ *Encyklopedia Powszechna Kieszonkowa wraz ze słownikiem wyrazów obcych w języku polskim używanych*, Warszawa 1891, s. 1878.

⁹¹ „Ludzie tacy są postrachem dla flanerów (flaneur f. – wałęsający się po ulicach. dop. aut.) i **turystów** nie lubiących tracić chwili czasu na próżno”, za: T. Tripplin, *Anglia dziś i dziesięć lat temu. Wspomnienia z podróży po Anglii przez autora podróży po Dani, Szwecji, Norwegii*, Warszawa 1851, s. 130; K. Gaszyński, *Listy z podróży po Włoszech*, Lipsk 1853, s. 142; *Podróże do piekła z notatek modnego turysty spisał Napoleon Dębicki*, Warszawa 1862; E. Chłopiccki, *Notatki z różnoczasowych podróży po kraju*, Warszawa 1863, s. 122; J. Gordon, *Turysta z musu*, Lwów 1873.

⁹² **Turysta**, przewodnik dla podróżujących, zawierający rozkłady jazdy na kolejach żelaznych, informacje dla podróżujących, mapy kolei żelaznych i ogłoszenia (Na letni sezon 1880 r., rok I, z. 1) nakładem **Turysty**, druk „Gazety Lekarskiej”, Warszawa 1880, stron 56; „*Towarzystwo Tatrzańskie stara się także o inne wygody turystów* [...]”, za: Sz. Bitwa, *Listy z Podhala tatrzańskiego*, Lwów 1881, s. 23; [J. Rakowski], *Najnowsze szkice wschodu z poglądem politycznym i ekonomicznym na stan krajów skreślił Turysta Ziemiannin*, Kraków 1885; Z. Cieszkowski, *Wspomnienia z Aten*, Kraków 1886, s. 4 i 11; A. Borucki, *Nasze góry. Malownicze opisanie Karpat i Tatr oraz ich mieszkańców*. Część II Tatry, Cieszyń [1888], s. 74; A. D., *Przechadzki po*

skiego za lata 1900–1944 upoważnia do wniosku, że upowszechnienie słowa **turystyka** przypada jednak dopiero na początkowe lata XX w. Szczególną popularyzację słowa **turystyka** należy odnotować w ostatnich trzech latach poprzedzających wybuch I wojny światowej.

O popularności terminu **turystyka** mogą świadczyć również tytuły prasowe i nazwy towarzystw zawierające w sobie to określenie. W okresie zaborów wychodziło kilka czasopism, które miały w tytule słowo **turysta**. Pierwszym czasopismem był „*Turysta*” wydawany w Kołomyi w 1883 r., w następnej kolejności były: „*Przegląd Zdrojowy i Turystyczny*” wychodzący w 1907 r. w Krakowie, „*Przegląd Zdrojowy, Sportowy i Turystyczny*” wychodzący w 1908 r. w Krakowie, „*Przegląd Zdrojowo-Kąpielowy i Przewodnik Turystyczny*” wychodzący od 1909 r. w Krakowie, „*Turysta Polski*” wychodzący w 1912 r. jako dodatek do warszawskiego pisma „*Świat*”, „*Nasza Turystyka*” wychodząca jako dodatek do „*Naszyc Zdroi*” w latach 1913–1914 we Lwowie oraz „*Zdrojownictwo i Turystyka*” wychodzące w 1914 r. we Lwowie.

Na ziemiach polskich pod zaborami słowo **turystyka**, po raz pierwszy, w nazwie stowarzyszenia pojawiło się w 1903 r. Organizacja nazywała się **Sekcja Turystyczna Towarzystwa Tatrzańskiego** w Zakopanem oraz dwukrotnie w 1906 r.: w Krakowie – **Krajowy Związek Turystyczny** i we Lwowie – **Akademicki Klub Turystyczny**. Poniżej publikujemy chronologiczny wykaz polskich towarzystw działających w szerokim obszarze **turystyki**, aby ukazać zarówno stan organizacyjny, jak i ewolucję nazewnictwa:

1. Towarzystwo Tatrzańskie w Krakowie – 1873.
2. Oddział Czarnohorski Towarzystwa Tatrzańskiego w Kołomyi – 1879.
3. Oddział Towarzystwa Tatrzańskiego w Szczawnicy – 1885.
4. Oddział Pieniński Towarzystwa Tatrzańskiego w Krościenku nad Dunajcem – 1893.
5. Sekcja **Turystyczna** Towarzystwa Tatrzańskiego w Zakopanem – 1903.
6. Oddział Babiogórski Towarzystwa Tatrzańskiego w Żywcu – 1905.
7. „Beskid” Oddział Towarzystwa Tatrzańskiego w Nowym Sączu – 1906.
8. Krajowy Związek **Turystyczny** w Krakowie – 1906.
9. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Warszawie – 1906.

Rzymie, Lwów 1888, s. 117; F. Romanowski, Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu, Kraków 1893; S. Bełza, W górach olbrzymich, Warszawa 1893, s. 99; S. Bojanowski, Sylwetki koni orientalnych i ich hodowców, Kraków 1906, s. 9; T. Dybczyński, Z teki turysty. Opis 88-o milowej pieszej podróży po kraju, Warszawa 1909; J. Smrek, Nad Lemanem. Kartki z pamiętnika turysty, Lwów 1910; A. J. Ostoja, Nad morzem, z notatek turysty, (miejsce i rok wydania nie ustalony); Warring, Z krańców Sybiru, zapiski turysty, (miejsce i rok wydania nie ustalony).

10. Akademicki Klub **Turystyczny** we Lwowie – 1906.
11. Karpackie Towarzystwo Narciarzy we Lwowie – 1907.
12. Sekcja Narciarska Towarzystwa Tatrzańskiego w Zakopanem – 1907.
13. Sekcja Krajowego Związku **Turystycznego** w Stanisławowie – 1909.
14. Akademicki Związek Sportowy w Krakowie – 1909.
 - a. Sekcja Krajoznawczo-**Turystyczna** AZS.
 - b. Sekcja Narciarska AZS.
15. Sekcja wycieczkowa Ogniska nauczycielskiego w Krakowie – 1909.
16. Tatrzańskie Towarzystwo Narciarzy w Krakowie – 1910.
17. Polskie Towarzystwo **Turystyczne** „Beskid” w Cieszynie na Śląsku – 1910.
18. Sekcja Narciarska AKT we Lwowie – 1911.
19. Sekcja Narciarska Towarzystwa Tatrzańskiego w Krakowie – 1912.
20. Sekcja **Turystyczna** Kraj. Związku Zdrojowisk i Uzdrowisk we Lwowie – 1912.
21. Robotniczy Klub **Turystyczny** w Krakowie – 1913.
22. Towarzystwo Krajoznawcze w Poznaniu – 1913.

Dokładniejszego sprecyzowania pojęcia **turysty i turystyki** doczekaliśmy się dopiero po zakończeniu I wojny światowej.

Turystyka na rozstaju dróg przed 1914 r.

Już przed I wojną światową w Europie doszło do różnicowania się **turystyki**. Pierwszy kierunek rozwoju **turystyki** pozostawał w obszarze masowej kultury fizycznej, drugi nazywano **turystyką** sportową i trzeci związany był z rozwojem **turystyki** rozumianej jako dział gospodarki narodowej.

Największym przedsiębiorcą **turystycznym** w Europie był Anglik Tomasz Cook, który w 1841 r. założył pierwsze profesjonalne biuro podróży pod nazwą „The Cook and Son”. Drugim pod względem wielkości przedsiębiorstwem **turystycznym** w Europie było założone we Francji w 1876 r. „Międzynarodowe Towarzystwo Wagonów Sypialnych (Compagnie Internationale des Wagons Lits)⁹³. We Francji już w 1910 r. powstał pierwszy organ opieki państwowej nad **turystyką** pod nazwą **Office National du Tourisme**, który podlegał Ministerstwu Robót Publicznych. W 1911 r. zbliżone urzędy powołały rządy Hiszpanii pod nazwą **Komisariatu Królewskiego dla Spraw Turystyki** oraz Austrii tworząc **Wydział Propagandy Turystycznej** przy Ministerstwie Robót Publicznych.

⁹³ *Biuro dla podróżnych Cook'a*, „Wędrowiec” 1877, nr 14, s. 214; T. Dziekoński, *Biura podróży z zarysem historycznym i organizacyjnym*, Warszawa 1935, s. 3–4.

Rodzime inicjatywy na polu gospodarki turystycznej

Podobnie polskie środowiska w Galicji, zainteresowane wykorzystaniem **turystyki** dla celów gospodarczych, w 1906 r. w Krakowie powołały społeczną organizację pod nazwą **Krajowy Związek Turystyczny (KZT)**, którego celem było: „Do zadań społecznych, obchodzących wszystkie warstwy ludności, zarówno rolnicze, jak też przemysłowe i handlowe, należy stworzenie i wzmożenie ogólnokrajowego dobrobytu nie tylko przez korzystne spieniężenie artykułów wytworzonych na targach światowych, lecz także przez odpowiednie wyzyskanie piękności, dzieł sztuki, i zabytków kultury, w jakie kraj obfituje”⁹⁴. Działacze KZT wiedzieli doskonale, że we wszystkich rozwiniętych krajach Europy „**turystyka** nowożytna, była nie tylko sportem, ale i przemysłem. Z **turystyką** bowiem wiąże się, o **turystykę** opiera się, cały szereg ważnych gałęzi przemysłu. A im bujniejsza jest ta **turystyka**, im pełniejszym jest ruch obcych, tym większa jest też liczba gałęzi przemysłu żyjących z **turystyki**, tym liczniejsze i szersze w tym względzie horyzonty krajowi się otwierają”⁹⁵. Dlatego galicyjscy działacze, dostrzegając zmiany w ewolucji **turystyki** i wykształcenie się kierunku gospodarczego, podjęli działania zmierzające w kierunku komercjalizacji rodzimej **turystyki**, której celem było „ożywienie ruchu [**turystycznego**], który się ma przyczynić do ekonomicznego dźwignięcia całej okolicy [...]”⁹⁶. Zdawano sobie jednocześnie sprawę, że bezwzględny warunkiem realizacji „pomnożenia bogactwa ekonomicznego kraju” był przyjazd zagranicznych gości, czyli jak pisano ówczesnie: „zakrajowców – więc tak Królewiak i Poznańczyk jak też Czech, Tyrolczyk lub Słoweniec, rozumie się obok mniej u nas niestety częstych złotonośnych Anglików, Francuzów lub Amerykanów”⁹⁷, ponieważ: „Obcy **turysta** jednak pozostawi także grosz z zagranicy przywieziony w naszym kraju i tym sposobem przyczyni się do jego wzbogacenia: zarobi jednostka, skorzysta gmina, miasta, kraj – a grosz ten wcale nie do pogardzenia. Według obliczeń przybliżonych, wynosi obecnie zysk Galicji, przysporzony przez turystów zakrajowych, rocznie około 10 000 000 koron, sam Kraków gościł u siebie w ciągu roku 1911-go okragłe 100 000 obcych, między nimi około 40 000 z poza granic państwa, a przyczynek ich na korzyść bilansu gospodarczego miasta za-

⁹⁴ *Sprawozdanie z czynności Krajowego Związku Turystycznego w Krakowie za czas od 18 lipca 1906 r.*

⁹⁵ *Krajowy Związek Turystyczny w Krakowie*, „Wieś i Dwór” 1913, z. I, s. 16.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 18.

⁹⁷ *Ibidem* s. 19; Jak zachęcić cudzoziemców do zwiedzania naszego Kraju? Nakładem **Krajowego Związku Turystycznego**, Kraków 1907; *O znaczeniu ekonomicznym ruchu turystycznego*, „Przegląd Zdrojowy i Turystyczny” 1907, nr 12, s. 1; A. Neumanowa, *W sprawie turystyki*, „Wieś i Dwór” 1913, z. I, s. 15.

znaczył się co najmniej 2 000 000 koron”⁹⁸. Do środków realizacji tego zadania zaliczano: szeroką kampanię propagandową wśród miejscowej ludności celem uświadomienia korzyści materialnych wynikających z rozwoju ruchu **turystycznego**, wpływanie na administrację państwową w celu wprowadzenia różnych udogodnień związanych z rozwojem ruchu **turystycznego**, modernizację funkcjonowania poczty i upowszechnienie telegrafu i telefonu, budowę nowoczesnych dróg i nowych linii kolejowych, wprowadzenie komunikacji omnibusów, wydawanie przewodników i publikacji reklamowych oraz rozpowszechnianie ich za pośrednictwem zagranicznych biur podróży, organizowanie polskich biur podróży i informacji **turystycznej**, zarządzanie zawodów sportowych, wykładów, kongresów i wystaw międzynarodowych, budowanie obiektów sportowych, gastronomicznych, schronisk, hoteli i urządzeń sanitarnych, unowocześnianie już istniejących zdrojowisk i stacji klimatycznych, szkolenie personelu usługowego ze szczególnym uwzględnieniem znajomości języków obcych.

Na ziemiach polskich pod zaborami rozwój **turystyki** masowej i sportowej związany był nierozłącznie z ewolucją pojęć „taternictwo” i „taternik”.

Taternictwo i taternik

W połowie XIX w. na określenie regionalnego „podróżnictwa tatrzańskiego”, „turystyki tatrzańskiej” lub „turysty tatrzańskiego”⁹⁹ używano nowych ówczesnie określeń **taternik** i **taternictwo**. W pionierskim okresie funkcjonowania **taternictwo** i turystyka były więc właściwie tymi samymi pojęciami¹⁰⁰.

W 1902 r. S. Drohojowski napisał piękny wiersz pt. **Taternik**, który przypomina tamte pionierskie dni:

Wstępuję w kraj kamieni, a zdradliwe szlaki
Przyjmują podróżnika ostrą gościnnością,

⁹⁸ Ibidem s. 17.

⁹⁹ M. Świerz, *Stanisław Stasic w Tatrach*, Lublin 1926, s. 2–3.

¹⁰⁰ Wyczerpująco na ten temat zob.: M. Czyż, *Historiografia polskiego taternictwa i alpinizmu w latach 1909–1939*, [w:] *Przeszłość polskiej kultury fizycznej*. Pod red. M. Orlewicz-Musiała i R. Wasztyła, Zeszyty Naukowe Nr 89, Wydanie specjalne, AWF Kraków 2004, s. 273; Pierwszym znanym z nazwiska polskim podróżnikiem po Tatrach był Michał Chrościński, który opisał swoje wrażenia w drugiej połowie XVII w. w dziele pt. *Opisanie ciekawe gór Tatrów za Nowym Targiem, na cały świat słynących, wszelkimi klejnoty i bogactw ozdobionych i niezliczonymi minerałami napelnionych*, za: *Michała Chrościńskiego opisanie gór Tatrów wydał Stanisław Eliasz Radzikowski*, Kraków 1905; M. Świerz, *Stanisław Stasic w Tatrach*, Lublin 1926; Pierwszym polskim przewodnikiem po Tatrach było opracowanie: E. Janoty pt. *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*, Kraków 1860.

Jak surową gór synów darzą wytwornością,
I każą odszukiwać drogi tajne znaki.

Ten młody komu miękkie te szare opoki,
I wesół dla igraszki przełęczami bieży,
Dla niego lekkie w halach po upłazach skoki,
Ten wzniosłe nasze wirchy, z morzem równomierzy.

Już jesteśmy w urwiskach, choć z ciała nie zzuci,
I dłuższym naszą drogę w zygzaki i koła,
Wiatr nam świszcząc urąga, gdy lawiny kłóci.

Ten stanie taternikiem kto przejść tędy zdoła,
Zda się wołają na mnie ...nie przejdzie...on wróci!...
Za echem! my drухowie; to echo mię woła¹⁰¹.

Konsekwentny podbój Tatr i związana z tym zmiana obyczajowości, polegająca na przenikaniu bardzo modnego ówczasie sportu do **turystyki** górskiej, doprowadziły do tego, że na przełomie wieku XIX i XX pod pojęciem **taternictwa** rozumiano wyłącznie „sport wysokogórski”, który rozwijał się równolegle z „popularną górską turystyką”¹⁰². Jednocześnie już na kilka lat przed wybuchem I wojny światowej pojawiła się tendencja do europeizacji rodzimego **taternictwa** sportowego przez nazywanie go alpinizmem lub al-

¹⁰¹ S. Drohojowski, *Wrażenia z gór*, Kraków 1902, s. 51.

¹⁰² *Mieczysław Świerz. Ku czci człowieka gór* (Praca zbiorowa), Kraków 1933, s. 5; Perodyzację dziejów **taternictwa**, od **turystyki taterniczej** do **taternictwa sportowego**, wyjaśnił: M. Świerz, *Zarys dziejów taternictwa* Polskiego, Kraków 1913 s. 5 i dalsze; Ciekawie wspomniano o ewolucji **taternictwa** w opracowaniu pt. *Taternicy z przed lat 80. Z dziennika Hieronima Ciechanowskiego z r. 1854*, Kraków 1932, pisząc: „Daleko liberalniej przyznawano tytuł **taternika** ówczas, gdy nazwa ta była jeszcze nowa. Rodziła się zaś ona prawie współcześnie z nadaną Zakopanemu godnością letniej polskiej stolicy [...]. Gdy do Zakopanego zaczęło zjeżdżać na całe lato po kilkaset osób, zaczęły się też wśród młodzieży upowszechniać wycieczki na trudniejsze nieco przełęcze i szczyty. Za **taternika** uchodził jednak już ten, kto przebył pierwszą **taternicką** próbę, a był nią (pożal się Boże!) stary piarzysty Zawrat na szlaku do Morskiego Oka. [...] Poważnym **taternikiem** zostawał już ten, kto był na Rysach, Łomnicy, a cóż dopiero na Lodowym, Gierlachu, Wysokiej... Ani więc równać się ówczesnemu przeciętnemu **taternikowi**, z przed lat pięćdziesięciu, z dzisiejszym. – Obaj wprawdzie chętnie się chlubil poniesionym trudem i przebytymi niebezpieczeństwami. Ówczesny jednak szukał może więcej tych wrażeń, jakie daje przyroda, i niewątpliwie więcej stykał się z ludem podhalańskim, dla którego często nadmiernie się entuzjazmował. Dzisiejszy dba więcej o wrażenia sportowe, wysiłków i niebezpieczeństwa szuka, wszelki folklor prawie pomija”, s. 3–4. W innym miejscu autor opracowania pisał o pionierach **taternictwa**, że: „Oglądali zaś Tatry przez pryzmat doby poromantycznej, tak, jak dzisiejsi **taternicy** są dziećmi ery sportu i rekordu”, ibidem, s. 6, zob.: Z. Pręgowski, *Z turystyki narciarskiej ubiegłego sezonu*, „Wieś i Dwór” 1913, z. IX, s. 22.

pinizmem sportowym¹⁰³. W 1906 r. w prasie lwowskiej ukazał się doskonały artykuł A. Lewickiego pt. *Alpinizm i taternictwo*, w którym autor wyjaśniał: „W znaczeniu najszerszym turystyka obejmuje zarówno podróżowanie, celem zwiedzania krajów, miast, zabytków, historycznych lub zakładów pracy, jak też wyprawy naukowe, lub odbywane w jakichś celach praktyczno-badawczych. Sport więc górski były tylko częścią składową w powyższy sposób rozumianej turystyki. Posiada on jednakże tyle cech odmiennych, że należałoby mu raczej wyznaczyć odrębne i zupełnie samoistne stanowisko w dziedzinie pojęć pokrewnych”¹⁰⁴. Intensywny rozwój alpinizmu sportowego nastąpił w odrodzonej Polsce.

Dalsze różnicowanie się turystyki w latach 1918–1939

W Polsce dwudziestolecia międzywojennego można wyróżnić trzy¹⁰⁵ podstawowe kierunki rozwoju **turystyki**: **turystyka** jako forma kultury fizycznej, **turystyka** sportowa czyli alpinizm i **turystyka** rozumiana jako dział gospodarki narodowej.

Turystyka jako forma kultury fizycznej

Pierwsza grupa specjalistów traktowała **turystykę** jako integralną część masowej kultury fizycznej. Akcentowali oni system wartości pisząc wręcz o „**kulturze turystycznej**”¹⁰⁶, oraz nawiązując do tradycji pionierów **turystyki** górskiej okresu zaborów, argumentowali: „O ile beztróskie wakacjonowanie na letnisku nie wywiera prawie żadnego twórczego, kształcącego

¹⁰³ S. Komornicki, *Z dziejów taternictwa polskiego*, „Taternik” 1909, nr 4, s. 69; Z. Klemensiewicz, *Zasady taternictwa*, Lwów 1913.

¹⁰⁴ A. Lewicki, *Alpinizm i taternictwo*, „Gazeta Lwowska” 1906, nr 181, 182, 184, 186, 188.

¹⁰⁵ Renomowane wydawnictwo encyklopedyczne z 1939 r. błędnie wyróżnia jedynie dwa kierunki w rozwoju polskiej **turystyki**. Pierwszy został nazwany **turystyką zwykłą lub bierną** i dotyczył instytucjonalnych form wypoczynku, a więc **turysty**, który wykupywał świadczenia **turystyczne** w biurze podróży. Drugi kierunek został nazwany **turystyką sportową lub czynną**. I tu został popełniony kardynalny błąd, ponieważ w ramach **turystyki** sportowej wymieniana jest zarówno **turystyka** masowa jak i sportowy alpinizm. To pewne, że cele, zasady, środki, metody i warunki **turystyki** masowej i sportowej są zupełnie rozbieżne. Zob.: K. Narkiewicz-Jodko, *Turystyka*, [w:] Świat i Życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Red. nac. Z. Łempicki, Lwów – Warszawa 1939, s. 1154–1162.

¹⁰⁶ *Kultura turystyczna*, „Wierchy” 1926, s. 169; S. Faecher, *O narciarską kulturę turystyczną*, „Turysta w Polsce” 1935, nr 2, s. 3; K. Klein, *O kulturę w turystyce wodnej*, „Turysta w Polsce” 1935, nr 7, s. 2.

wpływu na charakter, o tyle **turystyka** rozwija w niesłychany sposób odwagę, przedsiębiorczość, spryt, zaradność, wytrwałość i tym podobne przymioty charakteru. Nielada przecież trzeba być zuchem, by się zdecydować wziąć plecak na plecy, kij do ręki i tak per pedes ruszyć w świat¹⁰⁷.

Podobnie wypowiadali się przedstawiciele **turystyki** wodnej pisząc: „Istotna wartość **turystyki**, leży w oddziaływaniu, nie na stronę fizyczną, a psychiczną. **Turystyka** stawiając nas w nowych sytuacjach wyrывa, niejako z koliska codziennych zainteresowań – stwarza zewnętrzny punkt widzenia. Pozwala z dala ujrzeć nasz zwykły świat, z innej strony, umożliwia obejrzenie ogólnej struktury naszego życia. **Turystyka** indywidualna, to duchowe rekolekcje. Ucieczka od świata, zbliżenie sam na sam do przyrody – nawrót ku bezpośredniości prostocie, nawiązywanie nici z naturalnym podłożem życia. Z reakcji i wczucia się w naturę powstaje dwudźwięk, wygrany na strunach woli i uczucia: instynkt pionierski, zdobywczy, kroczący naprzód i odkrycie jedności z przyrodą przez kontemplację jej¹⁰⁸. Niektórymi grupami wodniaków targaly jednak wewnętrzne sprzeczności, uważali bowiem, że „Regatowcy i **turyści** stać winni obok siebie, nie przeciw sobie”, by za chwilę jednak przyznać prymat **turydom**: „Nie jednostki uprzywilejowane fizycznie stawiane być mają na piedestał zwycięscy, ale cały Naród, przez oderwanie się od zgubnego wpływu miasta, przez nauczenie się jak poznawać przyrodę i jak ją kochać, ma stać się narodem złożonym z ludzi zdrowych, dzielnych i lepszych¹⁰⁹”.

Do tego samego kierunku zaliczamy **turystykę** szkolną. W 1928 r. ukazał się Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie szkolnych wycieczek **turystyczno-krajoznawczych**, w którym minister postanawiał: „W trosce o kształcenie przyszłego obywatela Rzeczypospolitej nauczycielstwo wszelkich szkół winno kłaść duży nacisk na wycieczki **turystyczno-krajoznawcze**, które są nader ważnym uzupełnieniem wychowania szkolnego. Krzepią one zdrowie młodzieży, dają niezbędne poczucie piękna i bogactwa ziemi rodzinnej, budzą uczucia patriotyczne i instynkty państwowo-twórcze. [...] Uznając wycieczki **turystyczno-krajoznawcze** za wysoce wartościowy czynnik w wychowaniu młodzieży, polecam tę sprawę specjalnej uwadze nauczycielstwa i władz szkolnych¹¹⁰”.

Kierunek sportowy w **turystyce** reprezentowali alpiniści i alpinizm.

¹⁰⁷ *O propagandę turystyki*, „Junak” 1929, nr 14, s. 1; M. Orłowicz, *Literatura turystyczna Polski*, Warszawa 1937.

¹⁰⁸ A. Heinrich, *Turystyka, ale jaka?*, „Sport Wodny” 1934, s. 397.

¹⁰⁹ J. J. Fischer, *Regaty czy turystyka*, „Sport Wodny” 1934, s. 355–356.

¹¹⁰ *Wskazania wychowawcze zawarte w rozporządzeniach i okólnikach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego ogłoszonych w Dzienniku Urzędowym MWRiOP*, Łódź 1935, s. 127.

Turystyka sportowa – alpinista i alpinizm

W dwudziestoleciu międzywojennym dla kierunku sportowego w taternictwie stosowano określenie: **alpinizm**¹¹¹. W 1939 r. w renomowanym wydawnictwie encyklopedycznym Z. Klemensiewicz definiował: „Taternictwo jest odłamem **alpinizmu**. Taternikiem nazywamy **alpinistę** czynnego w Tatrach”¹¹². Podczas jednego z odczytów w Oddziale Warszawskim Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego T. Jaroszyński precyzował, że: „Taternik – to najbardziej doskonały, prawdziwy sportowiec”¹¹³.

Dość szybko w ramach polskiego **alpinizmu** wyodrębniły się jednak dwa nurty: **alpinizm wyczynowy i alpinizm profesjonalny**.

Najważniejszym środkiem **alpinizmu wyczynowego** było współzawodnictwo sportowe, a celem ostatecznym rekord, dlatego niektórzy autorzy porównywali go do innych sportów boiskowych pisząc: „Trzeba raz jeszcze powtórzyć: powojenny swój rozmach zawdzięcza taternictwo swemu wybitnie sportowemu charakterowi, i – co za tym idzie – zupełnie świadomości celów, które dla każdego sportu, czy będzie nim sport boiska, czy przestrzeni, wyrażają się w słowie: rekord. Stając się w całej pełni sportem, musiało taternictwo ogarnąć te wszystkie czynniki, które dopingują i podnoszą wyniki i wartość sportu”¹¹⁴. W prasie specjalistycznej pojawiały się jednak niepokojące głosy, które wskazywały, że: „im bardziej taternictwo sportowieje w znaczeniu boiskowym, tym trudniej jego prozelitom utrzymać taternicki stosunek do gór”¹¹⁵. Wyjaśnijmy, że w tym ujęciu „taternicki stosunek do gór” oznaczał odwołanie się do znanych reminiscencji związanych z etosem taterników minionych lat.

Nieuniknioną konsekwencją rozwoju **alpinizmu wyczynowego** była jego profesjonalizacja. Sprawę tę ujawniono w Polsce na początku lat trzydziestych ubiegłego wieku. W prasie pojawiły się liczne dyskusyjne artykuły i repliki.

Obrońcy czystości sportu **alpinistycznego** pisali: „Jak każdy sport, tak i taternictwo kończy się tam, gdzie kończy się bezinteresowność materialna taternika i gdzie rozpoczyna się ciągnięcie zysków ze sportu w tej, czy w in-

¹¹¹ *O należyte miejsce dla turystyki*, „Sport Wodny” 1927, nr 1, s. 3.

¹¹² *Taternictwo*, [w:] Świat i Życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Red. nac. Z. Łempicki, Lwów – Warszawa 1939, s. 1037.

¹¹³ T. Jaroszyński, *Z psychologii i higieny taternictwa*, „Higiena Ciała i Sportu” 1926, nr 3, s. 34.

¹¹⁴ Z. Dąbrowski, *Dziś i jutro taternictwa*, „Taternik” 1932, s. 75; J. Kiełpiński, *W sprawie taternictwa boiskowo-sportowego*, „Taternik” 1932, s. 55.

¹¹⁵ Z. Dąbrowski, op. cit., s. 78; *W sprawie nagród przyznawanych za wyczyny alpinistyczne*, „Taternik” 1936/37, s. 211.

nej formie. Taternik przestaje być z tą chwilą taternikiem i powinien utracić prawa członka klubu. Dążenie do wprowadzenia profesjonalizmu do taternictwa godzi w jeden z jego najistotniejszych walorów tj. bezinteresowność materialną, jest próbą odarcia tego najszlachetniejszego ze sportów, z jego ideologii, opartej na młodzieńczej żądzy czynu i umiłowania piękna, w jego naturalnej, pierwotnej postaci”¹¹⁶. Realisci wiedzieli doskonale, że profesjonalizacja **alpinizmu** i dalszy rozwój tego nurtu jest nieunikniony, mimo że oficjalnie potępiono zjawisko i nigdy nie zalegalizowano w Polsce profesjonalizmu sportowego¹¹⁷.

Interesy polskich sportowców-**alpinistów** reprezentował Polski Klub Wysokogórski działający przy Polskim Towarzystwie Tatrzańskim.

Turystyka jako dział gospodarki narodowej

Po odzyskaniu niepodległości państwo polskie od razu zajęło się **turystyką**, którą uważano za przemysł **turystyczny**, będący jednym z działów gospodarki narodowej. Dla zarządzania tą sferą państwa powołano w 1919 r., za przykładem innych państw, **Referat Turystyki** przy ówczesnym Ministerstwie Robot Publicznych. Po likwidacji Ministerstwa Robót Publicznych w 1932 r. opiekę nad **turystyką** przejęło Ministerstwo Komunikacji, przy którym utworzono z dniem 1 sierpnia 1932 r. **Wydział Turystyki Ogólnej**¹¹⁸.

W 1935 r. M. Fularski w opublikowanej książce pt. *Turystyka jako dział gospodarki narodowej* pisał: „W miarę rozwoju środków komunikacyjnych rozrasta się ruch wycieczkowy, mając na widoku nie tylko cele poznawcze, wychowawcze, lecz i rozrywkowe oraz odpoczynkowe. Ruch ten wyodrębnia się i przybiera nazwę **turystyki**. Powyższa definicja nie daje

¹¹⁶ A. Sokołowski, *Taternictwo a profesjonalizm*, „Taternik” 1933, s. 7.

¹¹⁷ J. A. Szczepański, *Problemat profesjonalizmu w sporcie górskim*, „Taternik” 1933, s. 75; W. Stanisławski, *O profesjonalistach tatrzańskich i przyszłości taternictwa*, „Taternik” 1933, s. 105.

¹¹⁸ M. Orłowicz, *Organizacja turystyki i sportu w Polsce*, „Roboty Publiczne” 1919, nr 5; *Polska Biblioteka Turystyczna* wydana z subwencji Ministerstwa Robót Publicznych w Warszawie (13 woluminów za lata 1920–1924); M. Orłowicz, *Rząd a turystyka*, „Przegląd Turystyczny” 1925, nr 1, s. 14; *Protokół zjazdu w sprawie popierania turystyki odbytego w Warszawie dnia 17 marca 1931* [...], Warszawa 1931; *Sprawozdanie komisji między ministerialnej do zbadania zagadnień turystyki 1928–1931*, Warszawa 1931; M. Orłowicz, *Organizacja opieki państwowej nad turystyką za granicą i w Polsce*, [w:] *Turystyka w życiu gospodarczym*, Warszawa 1933, s. 14; *Opieka państwowa nad turystyką*, „Polska Gospodarcza” 1934, z. 39, s. 1186; *Protokół zjazdu referentów turystyki przy urzędach wojewódzkich i dyrekcjach kolejowych odbytego w Krakowie w dn. 18 grudnia 1934*, Warszawa 1935.

nam jednak pełnego obrazu wpływu i znaczenia ruchu **turystycznego** w różnych dziedzinach życia państwowego, zwłaszcza w dziedzinie gospodarki narodowej”¹¹⁹.

Spróbujmy zreasumować nasze rozważania dotyczące trzech sposobów rozumienia pojęcia **turystyki** w II Rzeczypospolitej. W tym okresie wyodrębniły się trzy główne kierunki rozwoju **turystyki**: **turystyka** jako forma kultury fizycznej, **turystyka** sportowa, czyli alpinizm i **turystyka** rozumiana jako dział gospodarki narodowej. Wszystkim tym trzem zupełnie różnym formom działalności ludzkiej nadano jednak tę samą nazwę – **turystyka**. Rodziło to poważne konsekwencje związane z opisem i identyfikacją tych zjawisk. Problem ten szczególnie podnosiła specjalistyczna prasa, która pisała: „Zagadnienia **turystyczne** są ciągle jeszcze oceniane w Polsce z fałszywego punktu widzenia. Wśród olbrzymiej ilości ludzi ze słowem **turysta** i **turystyka** łączą się pojęcia ciężkich butów, plecaka, laski i namiotu, które są w rzeczywistości związane tylko z drobnym fragmentem ruchu **turystycznego** tj. **turystyką** sportową. Winę ponosi tu przede wszystkim brak osobnych terminów językowych na określenie dwu odrębnych zagadnień, które np. w języku niemieckim lub czeskim mają swe odrębne, jasne określenia. Niemieckie TOURISTIK lub czeskie TURISTIKA odnoszą się właśnie do owej turystyki sportowej, przeważnie górskiej, a w każdym razie wędrowniczej, połączonej z wysiłkiem fizycznym, pewnym prymitywnym, nieraz użyciem specjalistycznego sprzętu jak rower, kajak lub narty, a odbywanej w celach wyłącznie rozrywkowych. Natomiast ruch, który u nas również nazywamy **turystycznym**, lecz który może odbywać się bez żadnego wysiłku, w ramach pełnego komfortu, w celach nie zawsze rozrywkowych, lecz także i leczniczych, pielgrzymkowych, naukowych lub innych, lecz mający z **turystyką** sportową wspólne cechy w postaci zmiany miejsca pobytu i poznawania odwiedzanego terenu, nazywa się w języku niemieckim FREMDENVERKEHR, w czeskim CIZINECKI RUCH. Obydwa te terminy oddają właściwy sens zagadnienia, którego istotą jest ruch obcych, oczywiście nie obcych w znaczeniu cudzoziemców, lecz obcych tj. nie zamieszkałych stale w danych terenie. Znalezienie odpowiedniego terminu polskiego byłoby bardzo na czasie, gdyż uchroniłoby od wielu nieporozumień i konfliktów. [...] Jasne uświadomienie

¹¹⁹ M. Fularski, *Turystyka jako dział gospodarki narodowej*, Warszawa 1935, s. 3; Tenże, *Zagadnienia ruchu turystycznego*, Warszawa 1935, s. 7; również: W. Goetel, *Turystyka w Polsce jako czynnik poprawy sytuacji gospodarczej*, [w:] Wskazania dotyczące poprawy współczesnej sytuacji gospodarczej, Kraków 1932; S. Podworski, *Turystyka w naszym życiu gospodarczym*, [w:] *Turystyka w życiu gospodarczym*, Warszawa 1933, s. 6; T. Krzyżewski, *Propaganda turystyczna Lwowa*, Lwów 1937; S. Leszczyński, *Zagadnienia geografii turystyki*, Sprawozdanie z działalności Studium Turyzmu UJ za okres 1 V 1936–30 IX 1937, Kraków 1937, nr 3–4, s. 1; *Hotele i pensjonaty w Polsce. Nakładem Naczelnej Organizacji Polskiego Przemysłu Hotelowego*, Warszawa 1937/8.

sobie tych różnic jest konieczne i ważne, gdyż jak powiedzieliśmy, sama zbieżność nomenklatury powoduje nieporozumienia i niepotrzebne nieraz konflikty¹²⁰. O konfliktach wynikających z dualizmu nazewnictwa nie będziemy pisać, gdyż powinno to stanowić temat osobnej rozprawy, natomiast musimy powiedzieć, że najważniejszą konsekwencją takiego stanu rzeczy była dezorientacja znacznej części społeczeństwa, a nawet wprowadzenie w błąd opinii publicznej. Dlatego co bardziej świątli fachowcy uważali, że należy wprowadzić odrębne określenia dla obu tych różnych rodzajów **turystyki**. Proponowano pozostawić nazwę „**turystyka**” lub z przymiotnikowymi dostawkami jako „**turystyka masowa**” czy też „**turystyka przemysłowa**” wyłącznie dla ruchu rozumianego jako gałąź gospodarki narodowej, natomiast wszystkie rodzaje **turystyki** związane w różnym zakresie ze sportem zalecano nazywać „**turystyką sportową i krajoznawczą**”, „**turystyka wędrownicza**” lub „**turystyką czynną**”¹²¹.

Echa ewolucji rozwoju i różnicowania się zjawiska **turystyki** w Polsce okresu międzywojennego odnajdujemy w dwóch ramowych definicjach. Autorzy warszawskiego Słownika Języka Polskiego z 1919 r. definiowali **turystę** jako tego, który „odbywa większe wycieczki dla przyjemności”, **turystykę** zaś jako „podróżowanie w charakterze **turysty**”¹²². Słownik Wyrazów Obcych Trzaski, Everta i Michalskiego z 1939 r. podtrzymywał definicję **turysty**, poszerzył jednak pojęcie **turystyki** – nawiązując do wcześniejszych definicji europejskich – pisząc, że jest to „sport wycieczkowy, podróżowanie dla przyjemności, ogół kwestii związanych z organizacją tego rodzaju podróży”¹²³.

Zakończenie

We współczesnych czasach **turystka**, jako dział kultury fizycznej, nie jest specyfikowana przez ustawę z 1996 r. o kulturze fizycznej, ponieważ **turystyka** została uznana za dział gospodarki narodowej i jako taka podlega zupełnie innym regulacjom prawnym¹²⁴. Tylko **turystyka sportowa** – nazwana al-

¹²⁰ *Co to jest turystyka? Wielki przemysł czy... sport!*, „Jedziemy” 1939, nr 6, s. 3.

¹²¹ *Dwa różne światy pod wspólnym szyldem turystyki*, „Jedziemy” 1939, nr 7, s. 1; *Co to jest turystyka*, „Jedziemy” 1939, nr 8, s. 3; *Urojony konflikt między „turystyką czynną” i „turystyką masową”*, „Jedziemy” 1939, nr 9, s. 4–5; *W odróżnieniu od „turystyki masowej” turystyka wędrownicza oznaczałaby wszystkie inne rodzaje turystyki sportowej i krajoznawczej*, „Jedziemy” 1939, nr 11, s. 2.

¹²² *Słownik Języka Polskiego*, J. Karłowicz [...], Warszawa 1919, t. VII, s. 172.

¹²³ *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa 1939, s. 2270.

¹²⁴ *Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych*, DzU RP nr 133, poz. 884; *Ustawa z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej*, DzU RP nr 62, poz. 689.

pinizmem – została włączona w zakres funkcjonowania Ministerstwa Sportu. W świetle najnowszych regulacji prawnych alpinizm jest uznawany za jedną z wielu dziedzin sportu, którą tworzą cztery dyscypliny: wspinaczka wysokogórska, wspinaczka sportowa, alpinizm jaskiniowy i narciarstwo wysokogórskie. W dokumentach Ministerstwa Edukacji Narodowej **turystyka** funkcjonuje jako doskonały środek wychowania i wychowania fizycznego¹²⁵.

Bibliografia

Źródła drukowane

1. A. D., *Przechadzki po Rzymie*, Lwów 1888.
2. *ABC wszechświata czyli niebywała jeszcze podróż naokoło świata*, którą Stach odbył, a Kazimierz Gliński opisał, Warszawa 1895.
3. Anczyc W. L., *Księga sławniejszych odkryć geograficznych [...]*, Warszawa 1897.
4. *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej, portugalskiej (1595)*, wydał Jan Czubek, Kraków 1925.
5. Arcta M., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1937.
6. *Bajka w podróży*, „Tygodnik dla dzieci” 1829, nr 21.
7. Barycz H., *Podróże polskie do Neapolu w wiekach XV–XVIII*, Warszawa 1939.
8. Barycz H., *Polacy na studiach w Rzymie w epoce odrodzenia (1440–1600)*, [w:] „Archiwum komisji do dziejów oświaty i szkolnictwa w Polsce” 1938, nr 4.
9. Bełza S., *W górach olbrzymich*, Warszawa 1893.
10. „Biblioteka Polska” 1825, t. IV.
11. Bitwa Sz., *Listy z Podhala tatrzańskiego*, Lwów 1881.
12. *Biuro dla podróżnych Cook’a*, „Wędrowiec” 1877, nr 14.
13. Boegli L., *Avanti. Listy z podróży naokoło świata*, Lwów 1908.
14. Bojanowski S., *Sylwetki koni orientalnych i ich hodowców*, Kraków 1906.
15. Borelowski K., *Pątnictwo narodowe. W sprawie wycieczek ludowych i szkolnych do Krakowa*, Kraków 1912.

¹²⁵ Rozporządzenie MENiS z dnia 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobów organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i **turystyki**, DU 2001, nr 135, poz. 1516; Rozporządzenie MENiS z dnia 9 grudnia 2003 r. w sprawie dopuszczalnych form realizacji czwartej godziny obowiązkowych zajęć wychowania fizycznego, DU 2003, nr 217, poz. 2128.

16. Boromej K., *Wojaż Jacka Samochwał Gaduły dla ciekawych jego przyjaciół*, Wilno 1841.
17. Borucki A., *Nasze góry. Malownicze opisanie Karpat i Tatr oraz ich mieszkańców*. Część II Tatry, Cieszyn [1888].
18. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
19. Brzozowski J., *Dystrakcyje podróźnych. Pobożne, uczone y ucieszne dla pobożnych y ciekawych peregrynantow [...]*, Częstochowa 1751.
20. Bujak F., *Najstarszy opis Ziemi Świętej polskiego pochodzenia*, Kraków 1900.
21. Bujnicki K., *Nowa wędrówka po małych drogach. Szkice obyczajowe [...]*, Wilno 1852.
22. Bystron J.S., *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930.
23. Campe J.H., *Zbiór podróży ważnych i ciekawych dla nauki i zabawy młodych [...]*, Kraków 1794.
24. Carteret P., *Wybór podróży znakomitych na koło ziemi i w różne jej strony, czyli geografia historyczna dla zabawy i nauki młodzieży tudzież dojrzałych osób*, Warszawa 1805.
25. Chłopicki E., *Notatki z różnoczasowych podróży po kraju*, Warszawa 1863.
26. Cieszkowski Z., *Wspomnienia z Aten*, Kraków 1886.
27. *Co to jest turystyka*, „Jedziemy” 1939, nr 8.
28. *Co to jest turystyka? Wielki przemysł czy... sport!*, „Jedziemy” 1939, nr 6.
29. Cooper F.J., *Pijonierowie albo Źródła Suskehanny*, Wilno 1832.
30. Cooper F.J., *Pionierowie nad źródłami Suskehanny*, Lwów 1885.
31. Czerny F., *Charakter dzisiejszych wypraw do Afryki*, Kraków 1882.
32. Czerny F., *O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI wieku*, Kraków 1886.
33. Czerwiński I.L., *Panicz Wojazer czyli; Co ón wprzód umieć i wiedzieć powinien, nim w zagranicznych podrózach, dalszego wykształcenia ciała i umysłu, szukać zechce*, Lwów 1821.
34. [Dampmartin A.H.], *Wyobrażenie o kształceniu rozumu i serca z przyłączeniem wypisów różnych angielskich, tłumaczone z francuskiego przez Jana Nowickiego*, t. II, Kraków 1800.
35. Dąbrowski Z., *Dziś i jutro taternictwa*, „Taternik” 1932, s. 75.
36. *Delicje, ziemie włoskie, abo prawdziwe, y istotne opisanie, co tylko we włoskich kraiach, po wolnych a głównnych miastach, y w każdym mieyscu, od starożytności, kościołow, pałacow, pyramid, ogrodow, nagrobkow y inszych wielu, do widzenia godnych, znajduie się raritet, doskonałym drog y odległości jednego od drugiego miasta miasteczka. Przytym y opisanie monety, każdemu ciekawemu w czytaniu powabne, y peregrynan-*

- tom w te tam kraie, zbyt wygodne, potrzebne, y pożyteczne przez jedne-
go ANONIMA, z niemieckiego na polski przetłumaczone język*, Kraków
1665.
37. Demidow N.A., *Podróż w Rosyji południowej i Krymie*, Warszawa 1845.
 38. Dickens K., *Klub Pickwicka czyli wyprawy i wędrówki, przygody i czyny Samuela Pickwicka i członków korespondentów klubu jego imienia*, Kraków 1899.
 39. Dienstl M., *Podróżowanie i podróżomania*, „Wieś i Dwór” 1913, z. XV.
 40. Dmochowski F.S., *Nowe drogi. Opowiadania i marzenia ziemianina*, Warszawa 1859.
 41. Dmochowski F.S., *Obrazy obyczajów i wspomnienia podróży zebrane z najnowszych autorów i podróżników*, Warszawa 1935.
 42. Dobrowolski A.B., *Wyprawy polarne. Historia i zdobycze naukowe*, Warszawa 1914.
 43. *Drogowskaz dla młodych wędrowników na rozstajnych drogach. Głos do młodzieży, przyjętej do stołu Bożego*, Warszawa 1832.
 44. Drohojowski S., *Wrażenia z gór*, Kraków 1902.
 45. *Dwa różne światy pod wspólnym szyldem turystyki*, „Jedziemy” 1939, nr 7.
 46. *Dwaj podróżni. Przypowieść*, „Rozrywki dla dzieci” 1825, t. III.
 47. Dybczyński T., *Z teki turysty. Opis 88-o milowej pieszej podróży po kraju*, Warszawa 1909.
 48. Dziekoński T., *Biura podróży z zarysie historycznym i organizacyjnym*, Warszawa 1935.
 49. „Dziennik dla dzieci” 1830.
 50. *Dziennik podróży Stanisława Staszica 1789–1805 z rękopisów wydał Czesław Leśniewski*, [w:] „Archiwum do dziejów literatury polskiej”, Kraków 1931, tom XVII.
 51. *Dziennik podróży i zdarzeń Hrabiego Beniowskiego na Syberyi, w Azji i Afryce*, Kraków 1898.
 52. Eding, *Początki krajopisarstwa [...]*, Warszawa 1768.
 53. *Encyklopedia Powszechna Kieszonkowa wraz ze słownikiem wyrazów obcych w języku polskim używanych*, Warszawa 1891.
 54. *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda* z 1866.
 55. *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa 1939.
 56. Faecher S., *O narciarską kulturę turystyczną*, „Turysta w Polsce” 1935, nr 2.
 57. Fischer J.J., *Regaty czy turystyka*, „Sport Wodny” 1934, s. 355–356.

58. Flasiński J., *Przewodnik dla podróżujących w Europie podług najnowszych źródeł złożony z dodaniem mapy drożnej kolei żelaznych i dróg pocztowych*, Warszawa 1851.
59. Fredro A.M., *Przysłowia mów potocznych albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne*, Wrocław 1808.
60. Fularski M., *Turystyka jako dział gospodarki narodowej*, Warszawa 1935.
61. Fularski M., *Zagadnienia ruchu turystycznego*, Warszawa 1935.
62. Gaszyński K., *Listy z podróży po Włoszech*, Lipsk 1853.
63. Gaszyński K., *Pieśni pielgrzyma polskiego*, Paryż 1833.
64. Gawiński A., *Peregryncje Andrzeja Wilczka*, Lwów 1937.
65. Gawlik M., *Dzieje odkryć geograficznych*. Biblioteka Macierzy Polskiej nr 69, Lwów 1912.
66. Gawroński A., *Upominek dla Braci pielgrzymów politycznych polskich*, Lyon 1846.
67. Gerstmann T., *Polska pielgrzymka uczniów do Rzymu w roku 1905*, Lwów 1905.
68. Gjellem K., *Wędrowcy świata. Romans poetyczny*, Lwów – Poznań 1924.
69. Goetel W., *Turystyka w Polsce jako czynnik poprawy sytuacji gospodarczej*, [w:] Wskazania dotyczące poprawy współczesnej sytuacji gospodarczej, Kraków 1932.
70. Gondek F., *Wspomnienia z pielgrzymki do Ziemi Świętej w roku 1859 odbytej*, Bochnia 1860.
71. Gordon J., *Turysta z musu*, Lwów 1873.
72. Gosztowtt W., *O podróży J. F. Regnarda do Polski w r. 1682*, [w:] „Rzeczy ciekawe i pożyteczne” 1910, nr 3.
73. Górka J., *Podróż do ziemi świętej*, Kraków 1913.
74. *Gra podróż*, [w:] „Biblioteczka Młodziańska” t. II, Wrocław 1809.
75. *Gra w podróżnego*, „Rozmaitości dla ludu wiejskiego” 1845, cz. III.
76. Hahn T.F., *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów 1935.
77. Hahn T.F., *Anonima diarjusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów 1935.
78. Haiman M., *Polacy wśród pionierów Ameryki. Szkice historyczne*, Chicago 1930.
79. Hartleb K., *Jan z Ocieczyna Ociecki jego działalność polityczna i dyaryusz podróży do Rzymu 1501–1548*, [w:] „Archiwum naukowe wydawnictwa Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej”, Lwów 1917, t. VIII, z. 3.
80. Hartleb K., *Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do ziemi św.*, [w:] Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego, Lwów 1934.

81. Hartleb K., *Polskie dzienniki podróży w XVI w., jako źródła do współczesnej kultury*, Lwów 1920.
82. Heinrich A., *Turystyka, ale jaka?*, „Sport Wodny” 1934, s. 397.
83. *Historia podróży i odkryć dokonanych na morzu i lądzie od początku XV wieku aż do dni naszych, przetłóżona z francuskiego przez Wojciecha Szymanowskiego*, Warszawa 1842.
84. Hoffman F.W., *Powszechne ziemioznastwo czyli opisanie budowy i składu ziemi, jej stosunku do wszechświata, [...]*, Warszawa 1853.
85. *Hotele i pensjonaty w Polsce. Nakładem Naczelnej Organizacji Polskiego Przemysłu Hotelowego*, Warszawa 1937/8.
86. Irving W., *Żywot i podróże Krzysztofa Kolumba*, Warszawa 1843.
87. J. P., *Wspomnienia pod względem pięknych widoków i sztuki, z podróży urywkowej przedsiębraney w Polszcze lecie r. 1829*, „Kolumb” 1829, t. VIII, nr 45.
88. Jabłonowski S., *Podroz do rozných krajów Europy i Azji przez missyonarzów S. J. w roku 1690 odprawiona [...]*, Warszawa 1795.
89. *Jak zachęcić cudzoziemców do zwiedzania naszego Kraju? Nakładem Krajowego Związku Turystycznego*, Kraków 1907.
90. *Jana Rybińskiego podróż naukowa za granicę w latach 1616–1623*, [w:] A. Danysz, *Studia z dziejów wychowania w Polsce. Prace monograficzne z dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce nr 3*, Kraków 1921.
91. Janota E., *Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*, Kraków 1860.
92. Jaroszyński T., *Z psychologii i higieny taternictwa*, „Higiena Ciała i Sportu” 1926, nr 3.
93. Kantecki A., *Polska pielgrzymka do Rzymu z r.p. 1877*, Poznań 1877.
94. *Karty legitymacyjne i paszporty do podróży. Przepisy dla podróżujących krajowców wewnątrz kraju*, [w:] Polski adwokat domowy, Lwów 1872.
95. *Katalog informacyjny biblioteki kolejowej przy drodze żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Literatura piękna, książki dla dzieci i młodzieży*, Warszawa 1912.
96. *Katalog książek polskich wypożyczalni A. Gumplowicza w Krakowie przy ul. Brackiej 9*, Kraków 1913.
97. *Katalog niektórych książek polskich, łacińskich, niemieckich i francuskich znajdujących się u Michała Grölla księgarza narodowego [...]*, Warszawa 1796.
98. *Katalog wypożyczalni książek polskich, niemieckich, francuskich i angielskich J. Gumplowicza w Krakowie ulica Bracka*, Kraków 1883.
99. Kiełpiński J., *W sprawie taternictwa boiskowo-sportowego*, „Taternik” 1932, s. 55.

100. Klein K., *O kulturę w turystyce wodnej*, „Turysta w Polsce” 1935, nr 7.
101. Klemensiewicz Z., *Zasady taternictwa*, Lwów 1913.
102. Komornicki S., *Z dziejów taternictwa polskiego*, „Taternik” 1909, nr 4.
103. Korzeniowski J., *Wędrówki oryginała*, Wilno 1852.
104. Kowalski S., *Wędrówki studenta*, Lwów 1865.
105. *Krajowy Związek Turystyczny w Krakowie*, „Wieś i Dwór” 1913, z. I.
106. *Krajoznawstwo*, [w:] Encyklopedia Wychowawcza, t. VI, Warszawa 1904.
107. Krasieński A.S., *Słownik synonimów polskich*, t. I, Kraków 1885.
108. Kraszewski J.I., *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego komornika j.k.m. 1569 i poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*, Kraków 1860.
109. Kromer M., *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach [...]*, Wilno 1853.
110. Krzyżewski T., *Propaganda turystyczna Lwowa*, Lwów 1937.
111. *Kultura turystyczna*, „Wierchy” 1926, s. 169.
112. Kulwiec K., *Krajoznawstwo w szkole*, [w:] Księga pamiątkowa II polskiego kongresu pedagogicznego odbytego w dniach 1 i 2 listopada 1909 r. we Lwowie.
113. Kunicki L., *Wędrówki stryjaszka*, Warszawa 1869.
114. L. N., *Wędrowiec w Alpach*, „Pamiętnik Naukowy” Kraków 1837, tom I.
115. Le Brun A., *Wspomnienia lekarskie z podróży odbytej w roku 1812 do Niemiec, Francji i Belgii*, Warszawa 1843.
116. Leszczyński S., *Zagadnienia geografii turystyki*, Sprawozdanie z działalności Studium Turystyki UJ za okres 1 V 1936 – 30 IX 1937, Kraków 1937, nr 3–4.
117. Leszczyński J.N., *Kolumb czyli o źródłach jego głównej idei robienia nowych odkryć na Zachodzie Europy*, „Pielgrzym” 1843, t. I, s. 74; t. II, s. 51, s. 157, s. 269.
118. Leszczyński J.N., *Rozprawa historyczna o Kolumbie, czyli o źródłach jego głównej idei robienia nowych odkryć na Zachodzie Europy*, Warszawa 1843.
119. Lewicki A., *Alpinizm i taternictwo*, „Gazeta Lwowska” 1906, nr 181, 182, 184, 186, 188.
120. Louis J., *Życie światowe i towarzyskie w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1816–1846)*, Kraków 1886.
121. Łukaszewski Xaw.F.A.E., *Słownik podręczny wyrazów obcych i rzadkich w języku polskim używanych*, Królewiec 1847.
122. Maciejowski W.A., *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajowym i zwyczajowym*, t. IV, Warszawa 1842.

123. Madam de Genlis, *Książeczka dla podróżnych z której się wyrazów potrzebnych w podróży i w różnych zdarzeniach ludzkiego życia nauczyć i z nimi się łatwo obeznać mogą*, Wrocław 1821.
124. *Mała Encyklopedia Kupiecka*, Warszawa 1848.
125. *Mała Encyklopedia Polska*, t. I, Leszno i Gniezno 1841.
126. *Michała Chrościńskiego opisanie gór Tatrów wydał Stanisław Eliasz Radzikowski*, Kraków 1905.
127. *Mieczysław Świerż. Ku czci człowieka gór* (Praca zbiorowa), Kraków 1933.
128. *Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła peregrynacje do Ziemi Świętej (1582–1584)*, wydał J. Czubek, Kraków 1925.
129. *Młodzi Tuczyńscy w kolegium jezuickim w Ingolstacie w latach 1654–1659, napisał A. Danysz*, Poznań 1899.
130. *Modlitwa w czasie podróży*, [w:] S. Podworski, *Drogi kalwaryjskie czyli książeczka do nabożeństwa służąca dla wygody pątników Kalwarię Zembrzydowską zwiedzających*, Kraków 1883.
131. Morawski M., *Pielgrzymka życia*, Kraków 1888.
132. *Na drogę. Psychologia podróżowania*, „Księga Uciechy i Pożytku” 1903.
133. *Najnowszyprzewodnikpodróżnyprzez Niemcy, Francją, Włochy i Szwajcaryą bardzo użyteczne i wygodne dziełko doręczne dla podróżujących wszelkiego stanu*, Wrocław 1832.
134. Narkiewicz-Jodko K., *Turystyka*, [w:] Świat i Życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Red. nac. Z. Łempicki, Lwów – Warszawa 1939.
135. Neumanowa A., *W sprawie turystyki*, „Więś i Dwór” 1913, z. I.
136. *Nowe rozrywki dla dzieci przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową*, t. II, Paryż 1834.
137. *Nowyprzewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku francuskim, angielskim, niemieckim i polskim. Rozmowy zwyczajne, i poufale powiększone rozmowami o podróżach, drogach żelaznych, statkach parowych, do użytku podróżnych [...]*, Berlin 1878.
138. *O należyte miejsce dla turystyki*, „Sport Wodny” 1927, nr 1.
139. *O paszportach*, [w:] M. Aleksandrowicz, *Zbiór najnowszych ustaw i rozporządzeń administracyjnych [...]*, Lwów 1880.
140. *O propagandę turystyki*, „Junak” 1929, nr 14.
141. *O znaczeniu ekonomicznym ruchu turystycznego*, „Przegląd Zdrojowy i Turystyczny” 1907, nr 12.
142. *Objaśnienia dla pątników biorących udział w pielgrzymce polskiej do Rzymu w kwietniu 1893 r. [...]*, Tenczynek 1893.
143. *Objaśnienie dla pątników biorących udział w pierwszej pielgrzymce Tercyany z Polski do Rzymu [...] w roku 1900*, Kraków 1900.

144. *Obraz dworów europejskich na początku XVII wieku przedstawiony w Dzienniku podróży Królewicza Władysława, syna Zygmunta III, do Niemiec, Austrii, Belgii, Szwajcarii i Włoch w roku 1624–1625 skreślony przez Stefana Paca [...]. Z rękopisu wydał J. K. Plebański, Wrocław 1854.*
145. *Odźwierny Watykanu przez Méry*, „Magazyn Powszechny Użytecznych Wiadomości” 1884, t. IX, z. XII.
146. *Opieka państwowa nad turystyką*, „Polska Gospodarcza” 1934, z. 39.
147. *Opis Egiptu podług najnowszej podróży Pana Volney z francuskiego krotko zebrany przez Jana Nowickiego*, Kraków 1800.
148. *Opisanie miast Jeruzalem i Bethleem tudzież okolic i miejsc świętych zwiedzanych przez pobożnych pielgrzymów [...]*, Warszawa 1835.
149. Orłowicz M., *Literatura turystyczna Polski*, Warszawa 1937.
150. Orłowicz M., *Organizacja opieki państwowej nad turystyką za granicą i w Polsce*, [w:] *Turystyka w życiu gospodarczym*, Warszawa 1933.
151. Orłowicz M., *Organizacja turystyki i sportu w Polsce*, „Roboty Publiczne” 1919, nr 5.
152. Orłowicz M., *Rząd a turystyka*, „Przegląd Turystyczny” 1925, nr 1.
153. Ostoja A. J., *Nad morzem, z notatek turysty*, (miejsce i rok wydania nie ustalony).
154. Padalica T., *Listy z podróży*, t. I, Wilno 1859.
155. *Pamiętka pielgrzymki do Gniezna*, Poznań 1909.
156. „Pamiętnik Narodowy”, Lwów 1827.
157. *Peregrynacja arabska albo do grobu S. Katarzyny panny y męczenniczki, [...] w roku pańskim 1483 pielgrzymowanie*, Kraków 1610.
158. *Peregrynacje do Ziemi Świętej (z przed r. 1570) Jana Goryńskiego*, Warszawa 1914.
159. *Peregrynacya abo pielgrzymowanie Jaśnie Oświeconego Pana, Jego Mości Pana Mikołaja Chrystofa Radziwiła do Ziemi Świętej*, Kraków 1607.
160. *Peregrynacya prawdziwego opisanie Ziemi Świętej, Betleem, y Jerozolimy, gdzie Pan nasz Jezus Chrystus: żyjąc nauczał, tam się narodził, y zaś nas grzesznych w teyże Ziemi umarł y pogrzebion. Naprzód przez ludzi godnych duchownych y świeckich peregrynujących w roku 1509 łacinskim językiem, wydana a na polski język w roku 1595 przetłumaczona. Teraz znowu kosztem Jerzego Krakiewicza obywatela wileńskiego, do druku podana w Supraślu roku 1722.*
161. Peschel O., *Historia wielkich odkryć geograficznych w XV i XVI wieku*, przełożył z niemieckiego Józef Tretiak, Lwów 1878.
162. *Pielgrzym*, [w:] „Szkółka dla młodzieży” 1854, s. 139–140.
163. *Pielgrzym*, [w:] „Zbieracz Literacki” 1838, nr 17.
164. *Pielgrzym*, [w:] „Zbieracz Literacki” 1838, nr 21.

165. *Pielgrzymka X. Józefa Drohoiowskiego reformata do Ziemi Świętej, Egiptu, niektórych wschodnich i południowych krajów, odbyta w roku 1788, 89, 90, 91, pobożno-ciekawej publiczności ofiarowana*, t. I i II, Kraków 1812.
166. Pietrusiński L., *Wspomnienia z Wenecji, kolei żelaznej lipnicko-wiedeńskiej, Wiednia, Karpat wadowickich, Frankfurtu nad Menem i przelotu z Krakowa do Tatr spiskich*, Warszawa 1845.
167. *Podręczna Encyklopedia Powszechna* A. Wiślickiego z 1874.
168. *Podroz krolewska dnia 9 października zaczęta a dnia 8 grudnia zakończona r.p. 1781*, b.m. i d.w.
169. *Podroże kapitana Gulliwera w różne dalekie kraie w języku angielskim napisane*, Kraków 1804.
170. *Podróż do Londynu*, [w:] Zbiór rozmaitych zabaw w posiedzeniach [...], Warszawa 1821.
171. *Podróż do Turcji y Egiptu z przydanym dziennikiem podróży do Holandyi podczas rewolucji 1787 z francuskiego przełożona*, Warszawa 1789.
172. *Podróż Feliksa Borunia do Rzymu i Paryża*, Kraków 1863.
173. *Podróż malownicza około świata [...] wydana przez Towarzystwo Podróżników i Uczonych pod kierunkiem Pana Dumont D'urville*, Warszawa 1835.
174. *Podróż po ziemiach polskich. Gra towarzyska dla dzieci, młodzieży i starszych osób*, Poznań 1877.
175. *Podróż z Włodawy do Gdańska powrotem do Nieborowa w roku 1816. Opisana w listach Wandy, Eweliny i Leokadii przez Polkę*, Wrocław 1823.
176. *Podróż*, [w:] E. Hello, Człowiek. Życie-Wiedza-Sztuka, Kraków 1907.
177. *Podróż*, [w:] Encyklopedia humoru, Redakcja i nakład M. Waławski, t. III, Warszawa 1891.
178. *Podróż*, [w:] F. Hoffman, Róg obfitości. 149 powiastek dla miłych dzieci, Warszawa 1878.
179. *Podroże do piekła z notatek modnego turysty spisał Napoleon Dębicki*, Warszawa 1862.
180. *Podroże i badania geograficzne*, [w:] Historia XIX stulecia. Pod red. A. Czechowskiego, t. I, Warszawa 1901.
181. *Podróżny i skowronek*, [w:] S. Jachowicz, Powiastki i Bajki, t. II, Warszawa 1842.
182. *Podróżny*, [w:] „Pamiętnik dla pici pięknej” 1830, t. IV.
183. *Podróżny*, [w:] J.A. Kacper, Wykład nauk dla ludu [...], Kraków 1850.
184. Podworski S., *Turystyka w naszym życiu gospodarczym*, [w:] Turystyka w życiu gospodarczym, Warszawa 1933.
185. *Polska Biblioteka Turystyczna wydana z subwencji Ministerstwa Robót Publicznych w Warszawie* (13 woluminów za lata 1920–1924).

186. *Powołanie nasze tułacze*, „Pielgrzym Polski” 1833, s. 99.
187. *Prawidła zdrowego i długiego życia* [...], Lwów 1800.
188. Pręgowski Z., *Z turystyki narciarskiej ubiegłego sezonu*, „Wieś i Dwór” 1913, z. IX.
189. Prokopowicz, *Podroże papieżów*, Brzeg 1788.
190. *Protokół zjazdu referentów turystyki przy urzędach wojewódzkich i dyrekcjach kolejowych odbytego w Krakowie w dn. 18 grudnia 1934*, Warszawa 1935.
191. *Protokół zjazdu w sprawie popierania turystyki odbytego w Warszawie dnia 17 marca 1931* [...], Warszawa 1931.
192. *Przepisy paszportowe*, [w:] J. Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. III, Lwów 1911.
193. *Przewodnik dla pielgrzymów do Ziemi Świętej*, Wiedeń 1909.
194. [Rakowski J.], *Najnowsze szkice wschodu z poglądem politycznym i ekonomicznym na stan krajów skreślił Turysta Ziemiannin*, Kraków 1885.
195. Romanowski F., *Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu*, Kraków 1893.
196. *Rozmowa między wędrownikiem ze stolicy i grabarzem*, „Pamiętnik Lwowski” 1816.
197. *Rozmyślenia religijne i polityczne X. Treпки pielgrzyma z nad brzegów Wisły*, Paryż 1840.
198. *Rys historyczny podróży w celu czynienia odkryć przedsięwziętych*, „Dziennik podróży lądowych i morskich” 1827, T. I, nr 2.
199. Rywocki M., *Księgi peregrynackie 1584–1587*, Kraków 1910.
200. Schneider A., *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji* [...], Lwów 1871.
201. Schnur-Peplowski S., *Obrazy z przeszłości Galicji i Krakowa (1772–1858)*, Lwów 1896.
202. *Słownik Języka Polskiego* A. Zdanowicza, Wilno 1861.
203. *Słownik Języka Polskiego* Lindego z 1859.
204. *Słownik Języka Polskiego*, J. Karłowicz [...], t. VII, Warszawa 1919.
205. Smoczyński W., *Rzym jego kościoły i pomniki. Upominek pielgrzymom polskim*, Kraków 1879.
206. Smrek J., *Nad Lemanem. Kartki z pamiętnika turysty*, Lwów 1910.
207. Sokołowski A., *Taternictwo a profesjonalizm*, „Taternik” 1933, s. 7.
208. *Sprawozdanie komisji między ministerialnej do zbadania zagadnień turystyki 1928–1931*, Warszawa 1931.
209. *Sprawozdanie z czynności Krajowego Związku Turystycznego w Krakowie za czas od 18 lipca 1906 r.*
210. Stanisławski W., *O profesjonalistach tatrzańskich i przyszłości taternictwa*, „Taternik” 1933, s. 105.

211. Storch A., *Na około świata czyli pogoń za szczęściem*, Kraków 1878.
212. Szczepański J. A., *Problemat profesjonalizmu w sporcie górskim*, „Taternik” 1933, s. 75.
213. *Szkice podróżne*, „Dziennik Mód Paryskich” 1843, nr 10.
214. *Szwajcaria*, „Kosmorama Europy” 1837, t. 2.
215. Świerż M., *Stanisław Stasic w Tatrach*, Lublin 1926.
216. Świerż M., *Zarys dziejów taternictwa Polskiego*, Kraków 1913.
217. Taqllément P., *Podróż do wyspy miłości czyli list do przyjaciela z francuskiego w Supraślu roku 1789*.
218. *Taternictwo*, [w:] Świat i Życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Red. nac. Z. Lempicki, Lwów – Warszawa 1939.
219. *Taternicy z przed lat 80. Z dziennika Hieronima Ciechanowskiego z r. 1854*, Kraków 1932.
220. Tatomir L., *Przegląd podróży i odkryć w świecie arktycznym*, Lwów 1875.
221. Tripplin T., *Anglia dziś i dziesięć lat temu. Wspomnienia z podróży po Anglii przez autora podróży po Dani, Szwecji, Norwegii*, Warszawa 1851.
222. *Turczyn woiażujący, powieść zabawna na 7 podróży podzielona z dzieł Galland*, Warszawa 1823.
223. *Turysta, przewodnik dla podróżujących, zawierający rozkłady jazdy na kolejach żalaznych, informacje dla podróżujących, mapy kolei żelaznych i ogłoszenia* (Na letni sezon 1880 r., rok I, z. 1) nakładem Turysty, druk „Gazety Lekarskiej”, Warszawa 1880.
224. Umiński W., *Podróż naokoło świata piechotą i w podobłocznych krajinach*, Warszawa 1900.
225. *Urojony konflikt między „turystyką czynną” i „turystyką masowa”*, „Jedziemy” 1939, nr 9.
226. Verne J., *Podróż naokoło księżycy*, Warszawa 1870.
227. *Wodróżnieniu od „turystyki masowej” turystyka wędrownicza oznaczałby wszystkie inne rodzaje turystyki sportowej i krajoznawczej*, „Jedziemy” 1939, nr 11.
228. *W sprawie nagród przyznawanych za wyczyny alpinistyczne*, „Taternik” 1936/37, s. 211.
229. Warnicki L., *O odkryciu Ameryki przez Krzysztofa Kolumba*, Lwów 1892.
230. Warring, *Z krańców Sybiru, zapiski turysty*, (miejsce i rok wydania nie ustalony).
231. [Wawrzyniec K.J.], *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej [...]*, Warszawa 1821.
232. *Wędrowka*, „Zorza dziennik młodemu wiekowi poświęcony”, Warszawa 1843, z. I.

233. *Wiadomości o państwie tureckim [...] to jest podróż przez prowincje tureckie*, Warszawa 1797.
234. *Wiadomości o różnych gatunkach gumy podług niektórych wojażerów i naturalistów*, Siedlce 1826.
235. Wójcicki K.W., *Obrazy starodawne*, t. II, Warszawa 1843.
236. Wójcicki K. W., *Przysłowia narodowe*, Warszawa 1830, tom I.
237. *Wskazania wychowawcze zawarte w rozporządzeniach i okólnikach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego ogłoszonych w Dzienniku Urzędowym MWRiOP*, Łódź 1935.
238. *Wyliczenie osób które z J. K. Mością w podróż się udają 1787*, [w:] K. W. Wójcicki, *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej z rękopisów i dzieł najnowszych [...]*, Warszawa 1856.
239. *Wyprawa na woiaż*. Dzieło pogrobowe Józefa Szymanowskiego, Warszawa 1801.
240. *Zbiór krótki encyklopedyczny wszystkich umiejętności [...]*, cz. 1, Wrocław 1804.
241. *Zbiór rozmów i wyrazów najpotrzebniejszych dla podróżnych, w czterech językach: francuzkim, rossyiskim, polskim i niemieckim*, Poznań 1800.
242. *Ziemiopismo powszechne czasów naszych, dawnych także i srednich tykające dla publiczney przystugi młodzi narodowej przez Gyecego Alla*, b.m. i d. w.

Akty normatywne

1. *Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych*, DzU RP nr 133, poz. 884.
2. *Ustawa z dnia 25 czerwca 1999 r. o Polskiej Organizacji Turystycznej*, DzU RP nr 62, poz. 689.
3. *Rozporządzenie MENiS z dnia 8 listopada 2001 r. w sprawie warunków i sposobów organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki*, DU 2001, nr 135, poz. 1516.
4. *Rozporządzenie MENiS z dnia 9 grudnia 2003 r. w sprawie dopuszczalnych form realizacji czwartej godziny obowiązkowych zajęć wychowania fizycznego*, DU 2003, nr 217, poz. 2128.

Opracowania

1. Bogucki J., Woźniak A., *Turystyka*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Kultura fizyczna. Sport*. Pod redakcją Z. Krawczyka, Warszawa 1997.

2. Casson L., *Podróże w starożytnym świecie*, Wrocław 1981.
3. Halemba P., *Początki polskiej turystyki na Śląsku Cieszyńskim i w Beskidzie Śląskim*, [w:] Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, Tom VII. Pod redakcją Leonarda Nowaka, Gorzów Wielkopolski 2006.
4. Jackowski A., *Pielgrzymki = Turystyka pielgrzymkowa = Turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turyzm” 1998, t. 8, z. 1.
5. Jackowski A., *Zarys geografii pielgrzymek*. Prace geograficzne z. 85. Prace Instytutu Geograficznego UJ, z. 107, Kraków 1991.
6. Dyduch J.M., *Pielgrzymowanie do sanktuariów w świetle przepisów kościelnych*, [w:] Geografia i Sacrum. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 70 rocznicę urodzin. Pod redakcją B. Domańskiego i S. Skiby, T. 1, Kraków 2005.
7. Kowalczyk S., *Antropologiczno-aksjologiczny sens religijnych pielgrzymek*, [w:] Aksjologia turystyki, Praca zbiorowa pod redakcją Z. Dziubińskiego, Warszawa 2006.
8. Chehab M.R., *[Pielgrzym czy turysta] Uświęcona forma turystyki*, „Przekrój” 9 VIII 2007, nr 32.
9. Bednarski T.Z., *Polskie czasopiśmiennictwo turystyczno-krajoznawcze*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3.
10. Matuszyk A., *Pedagogika turystyki jako stosowana aksjologia podróży*, [w:] Nauki o turystyce, Studia i Monografie Nr 7, Część I, Pod redakcją R. Winiarskiego, Kraków 2003.
11. Ślusarczyk J., *Historia turystyki*, [w:] Nauki o turystyce, Studia i Monografie Nr 7, Część I, Pod redakcją R. Winiarskiego, Kraków 2003.
12. Mączak A., *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*, Warszawa 2001.
13. Warszńska J., Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*, Warszawa 1978.
14. Milewski S., *Podróże bliższe i dalsze czyli urok komunikacyjnych staroci*, Warszawa 2006.
15. Czyż M., *Historiografia polskiego taternictwa i alpinizmu w latach 1909–1939*, [w:] Przeszość polskiej kultury fizycznej. Pod red. M. Orlewicz-Musiał i R. Wasztyła, Zeszyty Naukowe Nr 89, Wydanie specjalne, AWF Kraków 2004

Abstract**Understanding of the notion of tourism
in the Polish terminological tradition**

Content outline: The purpose of this article is to present the understanding of the notion of tourism in the Polish terminological tradition. The process of isolating tourism from different ways of travelling was a historical phenomenon which consisted of various stages. The development of modern tourism was influenced by diverse factors.

Keywords: history of physical education, peregrination, pilgrimage, travel, hiking, voyage, mountaineering, alpinism, tourism.